

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὁ Μάρξ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ

Ὑπὸ τοῦ κ. ΚΩΣΤΑ ΣΤΡ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐξηγοῦν τὴ μόνιμη ἐπικαιρότητα τῆς σκέψης καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κάρλ Μάρξ εἶναι ἀσφαλῶς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ, μαζί με τὸν Χέγκελ καὶ τὸν Σαίμ-Σιμόν, εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ διέγνωσαν τὴν ἀποφασιστικὴ κοσμοϊστορικὴ σημασία τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Τῶντι, ἡ «*ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων*» ποὺ ἀνυψώνεται ἀπὸ τὸν «*ἱστορικὸ ὕλισμό*» στὴν περιωπὴ μιᾶς «*κινητήριας δυνάμεως τῆς ἱστορίας*», δὲν παριστάνει ἀπλῶς καὶ μόνον μιᾶ ἱστορικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, ἀλλὰ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ *φιλοσοφία* τοῦ Μάρξ, τὴν κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία—μιᾶ ἐμπειρία διάπλωσης καὶ ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ποὺ συμπίπτει καὶ ταυτίζεται με αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν πραγματοποίησιν τῶν πιδ «*οὐσιαστικῶν*» τοῦ ἰδιοτήτων (1). Ἀπ' αὐτὴ τὴ γενικὴ φιλοσοφικὴ θεώρησιν τῆς ἐργασίας καὶ εἰδικότερα τῆς τεχνικῆς σὰν ὑψιστῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, πηγάζει καὶ ὁ εἰδικὸς τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁ Μάρξ θεωρεῖ τὸν *καπιταλισμό*. Ὁ καπιταλισμὸς, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ὁ Μάρξ, δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον μιᾶ μορφή κοινωνικοοικονομικῆς ὀργάνωσης ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, ἀλλὰ παρουσιάζεται σὰν τὸ πρῶτο κοινωνικὸ καθεστῶς μέσα στὴν ἱστορία, ποὺ πραγματοποίησε ἐντελεχειακὰ τὶς ἄγνωστες καὶ λανθάνουσες ὡς τὰ τότε τεχνικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ θεωρεῖται γι' αὐτὸ τὸ λόγο σὰν τὸ καθεστῶς ποὺ καλεῖται νὰ κλείσει τὴν «*προϊστορία* τῆς ἀνθρωπότητος», ἀνοίγοντας τὸ δρόμο στὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη, τὴ σοσιαλιστικὴ κοινωνία.

Ἀνοίγοντας ἕνα διαρκῶς εὐρυνόμενον πεδίο δράσης στὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, πραγματοποιώντας «*θαύματα ἐντελῶς διάφορα ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὰς πυραμίδες καὶ τὶς γοτθικὰς μητροπόλεις*» (2), ὁ καπιταλισμὸς, λέει ὁ Μάρξ, «*ἔδειξε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τὸ τί μπορεῖ νὰ κάνει ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα*» (3). Ἐνῶ, δηλαδὴ, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ξοδευόταν ὡς τὰ τότε σὲ ἔργα μὴ παραγωγικὰ ἢ φαινόταν ἀνίκανη νὰ ξεπεράσει ἕνα ὀρισμένο βαθμὸ πρακτικῆς ἀποτελεσματικότητος, ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασις δημιουργοῦσε ἕναν κόσμον ὅπου ἡ διαρκὴς ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἡ ἐνοποίηση τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ ὄλων τῶν ἐθνῶν καὶ ἡ ἐμφάνισις μιᾶς παγκόσμιας τάξης προλεταρίων κά-

1) «*Ἡ ἱστορία τῆς βιομηχανίας*, λέει ὁ Μάρξ, ὀρίζοντας ἐπιγραμματικὰ τὴν *τεχνοκρατικὴ* του μεταφυσικὴ, *εἶναι τὸ ἀνοιχτὸ βιβλίον τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου*, ἡ ὑλοποιημένη ἀνθρώπινη ψυχολογία»: *Nationalökonomie und Philosophie*, ἔκδ. Kierpenheuer, 1951, σελ. 192.

2) Μάρξ: Τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο.

3) Μάρξ: ἔνθ. ἀν.

νουν για πρώτη φορά αντικειμενικά δυνατή την πάλη για την οριστική κατάλυση κάθε έκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο και έφικτή την οικοδόμηση μιας πανανθρώπινης κοινωνίας.

Αυτή καθ' έαυτην ή άπλή ύπαρξη του προλεταριάτου δέν άποδειχνει την «ώριμότητα» του καπιταλισμού, δέν άποδειχνει ότι ό καπιταλισμός πραγματοποίησε «δρες» τις παραγωγικές δυνάμεις που περιέχει. Στην άρχή, μάλιστα, δέν άποδειχνει τίποτα : στην περίοδο της καπιταλιστικής άνόδου, όταν οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις και τό «νομικό έποικοδόμημά» τους : οι καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, εύνοουν την άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τότε ή ύπαρξη του βιομηχανικού προλεταριάτου και ή άθλιότητά του φαίνονται σαν ένα «άναγκαίο κακό» που, έπιβεβλημένο άνεξάρτητα από τη θέληση των ανθρώπων, κάνει άνίσχυρη κάθε διαμαρτυρία. Γιατί :

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι συνάπτουν άναμεταξύ τους δρισμένες άναγκαίες, άνεξάρτητες από τη θέλησή τους, παραγωγικές σχέσεις που άντιστοιχούν σ' έναν δρισμένο βαθμό άνάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Τό σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων άποτελεί την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, την συγκεκριμένη βάση πάνω στην οποία ύψώνεται ένα νομικό και πολιτικό έποικόδημα και στην οποία άντιστοιχούν δρισμένες μορφές συνείδησης» (1).

Σ' αυτή τη φάση, όπου οι ταξικές σχέσεις που προκύπτουν από την παραγωγική άνάπτυξη, παρουσιάζονται σαν ένα «άναγκαίο κακό», σαν «άναγκαίες και άνεξάρτητες από τη θέληση των ανθρώπων», οι άνθρωποι «δέν βλέπουν μέσα στην άθλιότητα παρα μόνο την άθλιότητα, χωρίς να βλέπουν αυτή την επαναστατική πλευρά της άθλιότητας που θα άνταρξήη την παλιά κοινωνία» (2). Ή ίδια ή άρχικά άπλως άρνητική στάση των έργατών άπέναντι στο βιομηχανικό κεφάλαιο δείχνει ότι, στην περίοδο αυτή, ή πρώτη αυθόρμητη μορφή αυτοσυνείδησης της έργατικής τάξης ήταν ή άρνηση του έαυτου της, μέσα στο ουτοπικό όνειρο της έπιστροφής στις είδυλλιακές συνθήκες ύπαρξης των προκαπιταλιστικών τάξεων. Έτσι, τό συνδεδεμένο με τό όνομα του John Lydd κίνημα καταστροφής των μηχανών στην πρώτη περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης—δπως και τά διάφορα έντίστοιχα φαινόμενα καταστροφής των παραγωγικών μέσων στην περίοδο της πρώτης σοβιετικής πιατιλέτκας—έκφράζουν όχι μιá αυτόνομη ταξική συνείδηση (δηλαδή μιá συνειδητοποίηση της «επαναστατικής πλευράς της άθλιότητας») παρά τη βιαιότητα και τόν χασοτικό χαρακτήρα μιáς βιολογικής άμυνας κατά της φαινομενικής αίτίας της άθλιότητας : της μηχανής. Σ' αυτή την καπιταλιστική άνωριμότητα και τη «βιολογική» και όχι ταξική—ιστορική άμυνα του προλεταριάτου άντιστοιχεί ό «ουτοπικός σοσιαλισμός».

Ό Μάρξ συνεχίζει τις σκέψεις του για την «επαναστατική πλευρά της άθλιότητας», και λέει :

«Όσο τό προλεταριάτο δέν είναι άρκετά άναπτυγμένο για να συγκροτηθεί σε τάξη, και όσο, συνεπώς, ή πάλη του προλεταριάτου κατά της άστικής τάξης δέν έχει

1) Πρόλογος στην Κριτική της πολιτικής Οικονομίας.

2) Misère de la philosophie (έκδ. Editions sociales, Paris, 1947) σ. 100.

ἀκόμα πάρει έναν πολιτικό χαρακτήρα, και όσο οι παραγωγικές δυνάμεις δεν έχουν αρκετά αναπτυχτεί μέσα στο άστικό καθεστώς, έτσι πού να αφήνουν να διαφαίνονται οι υλικές προϋποθέσεις οι αναγκαίες για τη χειραφέτηση του προλεταριάτου και για τη διαμόρφωση μιᾶς νέας κοινωνίας, οι θεωρητικοί (δηλ. του προλεταριάτου) δεν είναι παρά ούτοπιστές ... Ἄλλα στο μέτρο πού η ιστορία συνεχίζει τήν πορεία της, και η πάλη του προλεταριάτου διαγράφεται ολοένα και πιό καθαρά ... (αὐτοί οι θεωρητικοί) δεν έχουν παρά να δούν αὐτό πού γίνεται μπρός στα μάτια τους και να γίνουν τὸ ὄργανό του».

Ποιά ὅμως εἶναι ἡ κατεύθυνση αὐτῆς τῆς «πορείας τῆς ἱστορίας» και πού μπορεί να οδηγήσει αὐτή ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικά χρησιμοποιούμενων παραγωγικῶν μέσων και τῆς ἐκμεταλλεούμενης προλεταριακῆς μάζας; Ποιά εἶναι ἡ ἐσωτερική λογική πού ἀρθρώνει αὐτή τὴν ἀνιφαστική εἰκόνα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μέσα στήν ὅποια ἡ κοινωνική ἀθλιότητα παράγει τὸν ἰδιωτικό πλοῦτο και ὁ ἰδιωτικός πλοῦτος τὴν κοινωνική ἀθλιότητα; Πῶς οἱ καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις, πού πρὶν ἦταν «ἀναγκαῖες και ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων», θὰ γίνουν τώρα κάτι τὸ αὐθαίρετο και τὸ ἀφύσικο, πού ἡ συνειδητὴ θέληση και δράση τῶν προλεταρίων θὰ μπορεί πραγματικά να ἀνατρέψει και να ἀντικαταστήσει μὲ τις «νέες και ἀνώτερες» σοσιαλιστικές παραγωγικές σχέσεις;

Τὴν ἀπάντηση τὴ δίνει ὁ περίφημος πρόλογος τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»:

«Σ' ἓνα ὀρισμένο στάδιο τῆς ἀνάπτυξῆς τους, οἱ υλικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τις ὑπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ἢ μὲ τὴ νομική τους ἔκφραση: τις σχέσεις ἰδιοκτησίας, πού μέσα τους ἐξελίσσονταν ὡς τὰ τότε. Αὐτὲς οἱ σχέσεις, ἐνῶ πρὶν βοηθοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τώρα τὴν ἐμποδίζουν. Καὶ τότε ἀνοίγει μιὰ ἐποχὴ κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Οἱ μεταβολὲς στὴν οἰκονομικὴ βάση ἀναστατώνουν ἀρᾶ ἢ γρήγορα ὅλο τὸ τεράστιο ἐποικοδόμημα. Ὅταν ἀντιμετωπίζει κανεὶς τέτοιες ἀνατροπές, πρέπει πάντοτε να ξεχωρίζει τὴν υλικὴ ἀνατροπὴ τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς παραγωγῆς, πού μπορεί κανεὶς να τὴ διαπιστώσει μ' ἓνα ἐπιστημονικὰ ἀκριβὲ τρόπο, ἀπὸ τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές, τις ἰδεολογικές γενικὰ μορφές, μὲ τις ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν αὐτὴ τὴ σύγκρουση ...».

Αὐτὴ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις πού θὰ ἔδειχνε τὴν καπιταλιστικὴ ὀριμότητα και θὰ ἔφερνε τὴν κατάρρευση τοῦ καπιταλισμοῦ, θὰ τὴν ἔκανε, γιὰ τὸν Μάρξ, ἀναπόφευκτη αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ «γενικός νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»: ὁ νόμος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

1. Ὁ «γενικός νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς»

Αὐτὸ πού ἐνδιέφερε τὸν Μάρξ δὲν ἦταν ἡ ἀπλὴ ἀναγνώριση τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἡ διατύπωση τῆς λογικῆς αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων μέσα σὲ μιὰ συνοπτικὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Μιὰ τέτοια θεωρία θὰ παρουσίαζε τις ἀνταγωνιστικές ταξικές σχέσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ ἓνα δεδομένο τρόπο παραγωγῆς ὄχι μόνο σὰν τὸ στατικὸ «θεμέλιο ὅλης τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης», ἀλλὰ και σὰν τὴν κινητήρια δύναμη τῆς ἐξέλιξης και θὰ ὀριζε

ἔτσι τὸ ποῖο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχονται καὶ ἀναπτύσσονται μέσα σ' ἓνα δεδομένο σύστημα παραγωγικῶν σχέσεων, μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ κίνητρο καὶ ὁ φορέας τῆς μελλοντικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸν Μάρξ, μιὰ καθαρὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μιὰ συστηματικὴ θεωρία τῶν κοινωνικοοικονομικῶν προβλημάτων ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ταξικὴ διάρθρωση ἑνὸς δεδομένου οἰκονομικοῦ καθεστώτος καὶ καθορίζουν τὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ ἐξελιχθεῖ. Μιὰ τέτοια θεωρία δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ παρὰ μόνο πάνω στὴ διατύπωση τοῦ εἰδικοῦ νόμου ἢ τῶν εἰδικῶν τάσεων ποὺ ἰδεατὰ διέπουν τὴν οἰκονομικὴ δυναμικὴ στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ καθεστώτος.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ, ὁ ὀρισμὸς τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος σὰν καθεστώτος ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀναζήτησης τοῦ maximum τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους—καὶ ἕνας τόσο γενικός, ἀ-ιστορικός, ὅπως ἔχουν πεῖ, ὀρισμὸς ἀποτελεῖ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς τῆς κλασικῆς καὶ τῆς νεοκλασικῆς θεωρητικῆς οἰκονομικῆς—εἶναι γιὰ τὸν Μάρξ ὀλότελα ἀνεπαρκῆς. Ἐνα τέτοιο σύστημα ἀναφορᾶς, θεμελιωμένο σὲ πολὺ γενικὰ καὶ ἀφηρημένα, ἢ πάλι, σὲ πολὺ εἰδικὰ καὶ συγκεκριμένα ψυχολογικά, νομικά καὶ νομισματικὰ δεδομένα, ἀποδειχτήκε ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμο γιὰ τὴ διατύπωση τῶν «νόμων τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας», γιὰ τὴ μελέτη γενικὰ τοῦ short run καὶ τῶν «καθημερινῶν» προβλημάτων τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐμπόδισε τοὺς μὴ—μαρξιστὲς θεωρητικούς—πλὴν τοῦ Schumpeter—νὰ ἀναγνωρίσουν τὰ εἰδικὰ ἱστορικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ νὰ ἐντάξουν τὴ θεωρία τῆς «καθημερινῆς» ἰσορροπίας ἢ τὸ πολὺ τῆς «κυκλικῆς περιόδου» σὲ μιὰ γενικὴ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης.

Ὅταν ὅμως ὁ Μάρξ γράφει ἤδη στὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο» :

Ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς ἀδιάκοπα νὰ μεταβάλλει τὰ παραγωγικὰ μέσα καὶ τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς καὶ συνεπῶς καὶ τὶς κοινωνικὰς σχέσεις στὴν ὀλότητά τους, ἐνῶ, ἀντίθετα, οἱ προηγούμενες βιομηχανικὲς τάξεις δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν παρὰ μόνο ἀφήνοντας ἀνέπαφο τὸν καθιερωμένο τρόπο παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ συνεχὴς μεταβολὴ τῆς παραγωγῆς, αὐτὴ ἡ μόνιμη ἀναστάτωση ὅλων τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, αὐτὴ ἡ διαρκὴς κίνηση καὶ ἡ ἔλλειψη σταθερότητας ξεχωρίζουν τὴν ἀστικὴ ἐποχὴ ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες».

δὲν ἐννοεῖ τὸ ἀστικὸ καθεστῶς überhaupt σὰν «καθεστῶς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ οἰκονομικῆς ἐλευθερίας», ἀλλὰ συγκεκριμένα τὴν ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ «ἀπλὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγή» ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα καθεστῶς μέσα στὸ ὁποῖο κεφάλαιο καὶ ἐργασία ἔχουν μεταμορφωθεῖ σὲ δύο χωριστὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς κατηγορίες καὶ ταυτόχρονα ἡ κοινωνικὴ τάξη ποὺ προσωποποιεῖ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θεμελιώνει τὴν ταξικὴ τῆς κυριαρχία πάνω στὴν αὐξουσα ὑπεροχὴ τῶν μηχανικῶν μέσων παραγωγῆς πάνω στὴν ἀνθρώπινη ἐργασία.

Ἐνῶ ἡ κλασικὴ θεωρητικὴ οἰκονομικὴ δὲν βλέπει στὶς μεταβολὲς στὶς παραγωγικὰς μεθόδους παρὰ ἓνα ἀπλὸ ἀποτέλεσμα τυχαίων ἐφευρέσεων καὶ ἀνακαλύψεων, γιὰ τὸν Μάρξ—ὅπως καὶ γιὰ τὸν J. Schumpeter—

ter—οι μεταβολές αυτές δεν είναι τυχαία επιφαινόμενα, αλλά συστατικά στοιχεία της λειτουργίας του καπιταλισμού.

Βέβαια, ο Schumpeter αρνείται να περάσει από την έρευνα των μεταβολών στις παραγωγικές μεθόδους και των «άνανεώσεων» γενικά (από τις οποίες απορρέει, κατά το σχήμα του, η «ρήξη του κυκλώματος», το επιχειρηματικό κέρδος και όλη ή δυναμική κίνηση της οικονομίας) στην έρευνα των «μεταβολών στις οικονομικές συνθήσεις, στην οικονομική οργάνωση κ.ο.κ.». Και ενώ έκδηλα αναφέρεται στον Μάρξ, στυλιζάρε το ιδεατό σχήμα της δυναμικής οικονομίας (1) σε βαθμό που η θεωρία του είναι πολύ περισσότερο μια εισαγωγή στη θεωρία του business cycle παρά μια απόπειρα θεμελίωσης της θεωρίας της καπιταλιστικής εξέλιξης—μέ την αύστηρη έννοια που τόσο ο Μάρξ όσο και ο ίδιος ο Schumpeter δίνουν στον όρο «θεωρία της εξέλιξης».

Αντίθετα, για τον Μάρξ, οι τεχνολογικές ανακαλύψεις και άνανεώσεις δεν εντάσσονται στο ιδεατό σχήμα της εξέλιξης που προτείνει, παρά μόνο στο μέτρο που ίκανοποιούν τον όρο ότι οι έφευρέσεις που επιτρέπουν την αντικατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο κάνουν πραγματικά έφικτη τη χρησιμοποίηση ενός μικρότερου αριθμού εργατών και, ύστερα, τον όρο ότι οι νέες τεχνικές κάνουν δυνατή την αύξηση της παραγωγής. Τότε, κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές, η ύπαρξη ενός «σχετικό υπερπληθυσμού», που αδιάκοπα αυξάνει κάτω από την πίεση της τεχνολογικής άνεργίας, παρουσιάζεται σαν η κύρια δύναμη που έμποδίζει τον πραγματικό εργατικό μισθό να ταυτιστεί με το προϊόν της εργασίας, τον συγκρατεί σ' ένα όρισμένο, σχετικά χαμηλό, επίπεδο και γίνεται έτσι ή συνεχώς αναγεννώμενη άναγκαία προϋπόθεση της ύπαρξης του καπιταλιστικού κέρδους. Όταν, λοιπόν, ο Μάρξ δείχνει, ότι μέσα σε μια «τέλεια ανταγωνιστική οικονομία», η άναζήτηση του maximum του κέρδους πιέζει τους επιχειρηματίες να τροποποιούν συνεχώς την «όργανική σύνθεση του κεφαλαίου» σε τρόπο ώστε να περιορίζεται όσο γίνεται περισσότερο ο αριθμός των άπασχολούμενων εργατών και να αυξάνει όσο γίνεται περισσότερο ο αριθμός των «μηχανικών σκλάβων» και η παραγωγικότητα της εργασίας, ο ρυθμός της συσσώρευσης του κεφαλαίου παρουσιάζεται σαν μια άναγκαία διαδικασία επιβεβλημένη από τους «οικονομικούς νόμους», άνεξάρτητη από την ύποκειμενική βούληση των καπιταλιστών.

Αντίθετα προς τα ύποκείμενα κάθε άλλου τύπου οικονομικής οργάνωσης, οι καπιταλιστές άναπτύσσουν τις παραγωγικές δυνάμεις όχι μόνο για να αύξήσουν τη μελλοντική τους κατανάλωση, αλλά γιατί ο «γενικός νόμος της καπιταλιστικής παραγωγής» τους άναγκάζει να τείνουν προς μια **«άδιάκοπη επέκταση της άναπαραγωγής και της συσσώρευσης, προς μια συνεχή μετατροπή του εισοδήματος σε κεφάλαιο»** (2), προς μια «άπε-

1) Joseph Schumpeter: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung, 1912 (γαλλ. μετ. 1935) σ. 310: «ή κατασκευή μου δεν συμπίπτει παρά με ένα μέρος του σχήματος του Μάρξ...».

2) Marx: Histoire des doctrines économiques (έκδ. Costes) V, σ. 101.

ριορίστη αύξηση τής παραγωγής, τήν παραγωγή για τήν παραγωγή, τήν απόλυτη αύξηση τής κοινωνικής παραγωγικότητας τής εργασίας» (1), χωρίς να ενδιαφέρονται για τήν πραγματική ζήτηση που τά θρια της περιορίζονται και στενεύουν από τις «σχέσεις κατανομής» όπως καθορίζονται από τις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις.

Με τή μαρξική παρουσίαση του ιδεατά αναγκαίου χαρακτήρα της συσσώρευσης μέσα στην καπιταλιστική οικονομία ικανοποιείται έτσι το μεθοδικό αίτημα να κλειστεί το έξεταζόμενο εμπειρικό υλικό μέσα σε ένα περιέχον σύστημα που να κλείνει μέσα του το νόμο ή τους νόμους τής δυναμικής του και ταυτόχρονα ή είδοποιός διαφορά που ξεχωρίζει τόσο τόν καπιταλιστικό απ' όποιοδήποτε άλλο άστικό τρόπο παραγωγής όσο και τήν ιδιάζουσα στόν καπιταλισμό καθεστωτική κρίση από τήν καθεστωτική κρίση όποιουδήποτε άλλου καθεστώτος.

Πραγματικά, σε κάθε περίπτωση όπου ή άστική τάξη (άνεξάρτητοι παραγωγοί έμπορευμάτων) παρουσιάζεται σαν άρχουσα τάξη και όπου ή συσσώρευση έχει ένα καθαρά προαιρετικό χαρακτήρα, έχουμε μιá οικονομία μέσα στην όποία ή άσήμαντη ανάπτυξη τόσο του σταθερού όσο και του μεταβλητού κεφαλαίου κάνει, ώστε ή αύξηση του άριθμού των εργαζομένων και ό περιορισμός τής κατανάλωσής τους στο ελάχιστο θριο τής συντήρησης να είναι ό μόνος παράγοντας τής οικονομικής εξέλιξης. Από τόν παράγοντα αυτόν καθορίζονται όρισμένες θεμελιακές καθεστωτικές σχέσεις και τάσεις: α) άδυναμία κεφαλαιοποίησης του πλούτου και συνεπώς διοχέτευση του προς τήν έγγεια ιδιοκτησία, δηλαδή προοδευτική έξαφάνιση τής μικρής έλεύθερης ιδιοκτησίας, β) άντικατάσταση τής έλεύθερης εργασίας από τή δουλική, γ) κυκλικότητα τής ιστορικής εξέλιξης: έξάρθρωση τής άστικής αγοράς κάτω από τήν πίεση των κεντρόφυγων δυνάμεων που αναπτύσσονται μέσα στις κλειστές, αυτόρκειες μεγαλοκτηματικές μονάδες, μαρσασιμός τής άστικής παραγωγής και έπιστροφή σε μιá μορφή άγροτικής οικονομίας στην όποία άντιστοιχεί ένα φεουδαρχικό ή ένα γραφειοκρατικό κράτος.

Αντίθετα, στο μοντέρνο καπιταλισμό, έχουμε μιá οικονομία κυριαρχούμενη από τήν ανάγκη μιás όλοένα βαθύτερης και πληρέστερης άντικατάστασης τής εργασίας από το κεφάλαιο, και από τήν άντικατάσταση αυτή άπορρέουν όρισμένες έντελώς διάφορες καθεστωτικές σχέσεις και τάσεις: α) κυριαρχία τής καπιταλιστικής τάξης πάνω στην όλότητα τής κοινωνίας δυνάμει τής μονοπώλησης του κεφαλαίου στην «άτομική» ή *parcelle* στην άρχή, στην «άνώνυμη» ή συλλογική άργότερα, και στο τέλος στην κρατικά συγκεντρωμένη, όπως θά δουμε, μορφή του, β) προοδευτική σε έθνική και σε παγκόσμια κλίμακα άμηση ή έμμεση έξάρτηση όλων των κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων από το κεφάλαιο, δηλαδή προοδευτική έξουδετέρωση όλων των κεντρόφυγων (προκαπιταλιστικών) δυνάμεων, γ) άνεπιστρεπτότητα (*irreversibilité*) τής ιστορικής εξέλιξης: ή αύξουσα παραγωγικότητα τής εργασίας και ή παράλληλη συγκέντρωση

1) Das Kapital (έκδ. Dietz 1951), III, σ. 278.

του κεφαλαίου κάνουν αδύνατη τόσο μιὰ οποιαδήποτε ἐπιστροφή σὲ προ-καπιταλιστικές μορφές κοινωνικοοικονομικῆς ὀργάνωσης, ὅσο καί, κατὰ τὸν Μάρξ, τὴ διατήρηση στὸ long run μιᾶς οποιασδήποτε ἀνταγωνιστικῆς—ταξικῆς διάρθρωσης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων. Συγκεκριμένα, ἡ δυνατότητα διαρκοῦς αὐξησης τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, ποὺ πραγματοποιεῖται χάρι στὴν ἀντικατάσταση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἀπὸ τὴ μηχανικὴ, θὰ εὐνοήσει κατ' ἀρχὴν τὶς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις καὶ θὰ βάλει σὲ κίνηση τὸ μηχανισμό τῆς ἐξάπλωσης τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὰ βιομηχανικὰ κέντρα πρὸς τὴν ἀγροτικὴ περιφέρεια.

2. Ὁ δυναμισμὸς τῆς καπιταλιστικῆς ἐξάπλωσης

Προλογίζοντας τὸ 1886 τὴν πρώτη ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Ἐνγκελς κολοῦσε τὸ ἀγγλικὸ προλεταριάτο νὰ «ἀκούσει τὴ φωνὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ὄλη του ἡ θεωρία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας καὶ τῆς οικονομικῆς κατάστασης τῆς Ἀγγλίας... (1)». Ἄλλη φορά θὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα μήπως σ' αὐτὴ τὴ φράση τοῦ Engels κρύβεται πολὺ περισσότερὴ ἀλήθεια ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος φανταζόταν, μήπως δηλαδὴ «ὄλη ἡ θεωρία» ἢ ἓνα σημαντικὸ τμῆμα τῆς θεωρίας τοῦ Κάριλ Μάρξ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ extrapolation (λιγότερο ἢ περισσότερο θεμιτὴ, λιγότερο ἢ περισσότερο αὐθαίρετη) τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀγγλικοῦ καπιταλισμοῦ στὸ πρῶτο ἡμίσι τοῦ 19ου αἰῶνα. Πρὸς τὸ παρόν, νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε γιατί ἡ θεωρία του δὲν μποροῦσε κατὰ ἓνα μέγα μέρος τουλάχιστον, παρὰ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Ἀγγλίας.

α) Ἡ ἐποχὴ τοῦ Μάρξ: ἐποχὴ τῆς ἀγγλικῆς ὑπεροχῆς

Ὅταν ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἔγραφαν τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», ἡ Ἀγγλία ἦταν τὸ μόνο μέρος τοῦ κόσμου ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ καπιταλισμὸς. Στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, ἡ βιοτεχνία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὁ κύριος τρόπος παραγωγῆς. Οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ἦταν ἀκόμα μιὰ καθαρὰ ἀγροτικὴ χώρα· ἡ φεουδαρχία βασιλευε στὴ Ρωσία· ἡ Ἰαπωνία βρισκόταν σταματημένη στὸ ἴδιο σημεῖο ὅπου τὴν εἶχαν ἀφήσει οἱ φεουδαρχικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ 17ου αἰῶνα.

Στὴν Ἀγγλία, ἤδη ἀπὸ τὸ 1806, δὲν ὑπῆρχαν πιά παρὰ δύο ὑψικάμινοι μὲ ξύλα, ἐνῶ 227 χρησιμοποιοῦσαν κόκ. Ἀντίθετα, στὴ Γαλλία «δεύτερη βιομηχανικὴ δύναμη» μέχρι τὸ 1870, μιὰ ἔρευνα τοῦ 1840 ἐπρόκειτο νὰ ἀποκαλύψει ὅτι σὲ 402 ὑψικάμινους μόνο 41 χρησιμοποιοῦσαν κόκ. Στὴν Ἀγγλία, μετὰ τὶς ἀποφασιστικὲς ἐφευρέσεις τοῦ Arkwright καὶ τοῦ Cartwright (1774—85), ἡ βαμβακουργία, καινούργια βιομηχανία, ποὺ δὲν τὴν ἐμπόδιζε καμιά συντεχνιακὴ παράδοση, ἐγκαινίαζε ἐπαναστατικὲς μεθόδους παραγωγῆς, συγκεντρώνοντας χιλιάδες ἐργάτες σὲ τεράστια ἐργοστάσια. Ἀντίθετα, στὴν ἡπειρο. ἢ μικρὴ βιομηχανία ἦταν

1) Das Kapital I, σελ. 28.

ἀπόλυτα κυρίαρχη μέχρι τὸ 1848. Τὸ ἐργοστάσιο τοῦ Krupp, στὸ Essen, εἶχε τὸ 1826 τέσσερις ἐργάτες· τὸ 1835, ὅταν ἐγκατέστησε τὴν πρώτη ἀτμομηχανή, ἀπασχολοῦσε 67 ἐργάτες καὶ 122 τὸ 1846. Στὸ Βέλγιο, ἡ ἀπογραφή τοῦ 1846 ἔδινε 92 000 ἐπιχειρηματίες (σὲ 114 000) ποὺ ἀπασχολοῦσαν μόνο 126 000 ἐργάτες (σὲ 314 000). Στὸ Παρίσι, τὸ 1848, 32 000 ἐπιχειρηματίες (σὲ 64 000) ἐργάζονταν μόνοι τους ἢ μὲ ἕναν τὸ πολὺ ἐργάτη.

Ἡ τεχνικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀνωτερότητα τῆς Ἀγγλίας, ποὺ τῆς ἐπέτρεψε νὰ σηκώσει τὸ βᾶρος τῶν ναπολεόντειων πολέμων, ἐπιβεβαιώθηκε ἀκόμα πιὸ πολὺ στὶς δεκαετίες ποὺ ἐπακολούθησαν. Ὁ δείκτης τῆς βιομηχανικῆς τῆς παραγωγῆς (1913=100) ἀνεβαίνει ταχύτατα ἀπὸ 4 στὸ 1790 στὰ 7, 4 τὸ 1815, στὰ 34 τὸ 1860 καὶ στὰ 44 τὸ 1870, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχοι δείκτες γιὰ τὸ 1860 καὶ τὸ 1870 ἦταν στὰ 26 καὶ 34 γιὰ τὴ Γαλλία, 14 καὶ 18 γιὰ τὴ Γερμανία, 8 καὶ 13 γιὰ τὴ Ρωσία καὶ 8 καὶ 11 γιὰ τὴς Η.Π.Α. Ἡ Ἀγγλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ δὲν ἦταν μόνο ἡ πρώτη βιομηχανικὴ δύναμη ποὺ συγκέντρωνε τὰ 31οιο τῆς παγκόσμιας βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ἦταν βασικὰ ἡ διευθύνουσα οἰκονομία, ἡ οἰκονομία ποὺ ἔδινε μορφή καὶ συνοχὴ στὴν παγκόσμια οἰκονομία.

Ἡ ὑπεροχὴ σ' ὄλα τὰ πεδία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἀγγλίας ἦταν ὁ κύριος παράγοντας ποὺ ἐνοποιοῦσε καὶ σταθεροποιοῦσε τὴν παγκόσμια οἰκονομία. Ἄν ἡ διεθνὴς χρυσὴ βάση λειτουργοῦσε ἱκανοποιητικά, εἶναι γιὰ εἶχε ἕνα ἐνιαῖο κέντρο : τὸ City. Ταυτόχρονα, χάρη στὸν ὄγκο τῆς ἀποταμίευσης καὶ τὸ σταθερὸ πλεόνασμα τοῦ ἰσοζυγίου τῶν πληρωμῶν τῆς, ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ κύρια πηγὴ τῶν κεφαλαίων μέσα στὸν κόσμο τοῦ 19ου αἰῶνα : ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν ἐξωτερικῶν τῆς ἐπενδύσεων ἦταν 1200 ἑκατομμύρια £ τὸ 1875 καὶ 5 δισεκατομ. τὸ 1914 : οἱ νέες καπιταλιστικὲς χώρες βιομηχανοποιήθηκαν κατὰ ἕνα μέρος χάρη στὰ ἀγγλικὰ κεφάλαια. Παράλληλα, ἡ Ἀγγλία ἀπόκτησε μιὰ ἐξαιρετικὰ εἰδικευμένη θέση μέσα στὴν παγκόσμια οἰκονομία : ἐγκαταλείποντας ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὸν παραδεδομένο προστατευτισμὸ, ἡ Ἀγγλία ἐπέβαλε τὴν ἐλευθερίαν τῶν συναλλαγῶν ποὺ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ἐξάγει ἀπρόσκοπτα τὰ βιομηχανικὰ τῆς προϊόντα ποὺ, ἐλλείψει συναγωνιστῶν, πουλιόντουσαν σχεδὸν μόνον τους, καὶ νὰ εἰσάγει σὲ χαμηλὲς τιμὲς τὰ ἀγαθὰ ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ διατρέφει τὶς ὀλοένα καὶ πιὸ πολυάριθμες ἐργατικὲς τῆς μάζες. Ἔτσι, ἡ Ἀγγλία, μεταμορφωμένη σὲ πρῶτο ἐξαγωγέα βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ σὲ πρῶτο εἰσαγωγέα πρῶτων ὑλῶν καὶ γεωργικῶν προϊόντων, ἐνσάρκωνε αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ ζωοποιούσα ἀρχὴ ποὺ πάνω τῆς στηρίζονταν ἡ παγκόσμια ἀγορὰ : τὴ διεθνῆ κατανομὴ τῆς ἐργασίας ποὺ ἐξυμνοῦσαν τόσο ὁ Μάρξ ὅσο καὶ ὁ Cobden.

Μὲ μιὰ λέξη, ἡ Ἀγγλία ὑπῆρξε τὸ δημιουργικὸ πρότυπο πρὸς τὸ ὁποῖο συμμορφωνόταν ὅλος αὐτὸς ὁ γεννώμενος καπιταλιστικὸς κόσμος ποὺ μέσα του διαμορφώθηκε ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ. Τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Μάρξ ἀποκρυσταλλώθηκε σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ ζενίθ τῆς ἀγγλικῆς ὑπεροχῆς (1850-1870) καὶ ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει σ' ὄλο του τὸ ἔργο, ὅτι «μόνο ἡ Ἀγγλία μπορεῖ νὰ γίνῃ ὁ μοχλὸς γιὰ μιὰ σοβαρὴ οἰκονο-

μικη επανάσταση» (1), μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα χαρακτηριστική...

Έδω θά έπρεπε να παρατηρήσουμε, πρώτα, ότι η εποχή του Μάρξ είναι η εποχή κατά την όποια η Άγγλία κρατούσε τó μονοπώλιο σχεδόν της βιομηχανίας άπέναντί σ' έναν κόσμο άκόμα προκαπιταλιστικό, και ότι η εποχή αυτή άντιστοιχεί στην «πρώτη» βιομηχανική επανάσταση και στην εμφάνιση του «παλαιοτεχνικού» καπιταλισμού. Και ύστερα, ότι δύο χρόνια μετά τόν θάνατο του Μάρξ, η Άγγλία χάνει τήν ύπεροχή της και πέφτει στή δεύτερη θέση μετά τις Η.Π.Α. Πέντε χρόνια μετά τó θάνατο του Ένγκελς, τó 1900, η Άγγλία δέν δίνει πιά παρά τά 20ο)ο της παγκόσμιας παραγωγής (14ο)ο τó 1913) και πέφτει στήν τρίτη σειρά μετά τή Γερμανία. Ό Μαρξ δέν πρόλαβε να γνωρίσει τήν πιό ουσιαστική έκδηλωση της άγγλικής παρακμής: τήν άπώλεια της τεχνικής της ύπεροχής στήν εποχή της «δεύτερης» βιομηχανικής επανάστασης και της μετάβασης άπό τόν παλαιοτεχνικό στό νεοτεχνικό καπιταλισμό, όταν τήν εποχή του άτμο)ο, του άνθρακος και του σιδήρου τή διαδέχεται γύρω άπό τά 1880-1890 η εποχή του πετρελίου, του ηλεκτρισμού, της χημείας κλπ. Μήπως λοιπόν θά έπρεπε να σκεφτούμε ότι ό όρίζοντας της σκέψης του περιοριζόταν σ' ένα πλήθος άπό ουσιαστικά σημεία άπ' αυτή τήν ίδια τήν ιστορική του στιγμή; "Ότι ό Μαρξ θά τροποποιούσε σέ ένα σημαντικό μέτρο τήν προοπτική του άν έγραφε τó **Κεφάλαιο** είκοσι χρόνια άργότερα (2) και άν εξέταζε τούς τρόπους της καπιταλιστικής άνάπτυξης όχι άπό τή σκοπιά της **μόνης** καπιταλιστικής χώρας του 1850-1870: της Άγγλιας, αλλά άπό τή σκοπιά ταυτόχρονα τών τριών κύριων καπιταλιστικών δυνάμεων του 1880-1900: της Άμερικής, της Γερμανίας και της Άγγλιας; "Η να πο)ομε, για να συνεχίσουμε τή συζήτηση για τó «δυϊσμό» του Μάρξ, ότι αυτή η ίδια η μεταβατική και άμφίρροπη φύση της εποχής του έδίχαζε μοιραία τή στάση του Μάρξ άπέναντί της, έτσι πού τόν έξανάγκαζε, όταν μιλούσε για τόν καπιταλισμό, να άναφέρεται στόν καπιταλισμό όχι του παρόντος αλλά του μέλλοντος, ένώ όταν μιλούσε για τó προλεταριάτο, αυτό τó προλεταριάτο ήταν—και δέν μπορούσε για τόν Μάρξ σάν άνθρωπο και σάν επαναστάτη παρά να είναι—τó τραγικό προλεταριάτο του παρόντος του 1848 πού ήταν ήδη παρελθόν τó 1870...

Η ιστορική τοποθέτηση του έργου του Μάρξ μπορεί άσφαλώς να φέρεi στό νο)ο ένα πλήθος άπό τέτοιες κριτικές η σκεπτικιστικές άντιδράσεις. Έξ ύσου όμως μπορεί να μάς κάνει να θαυμάσουμε άκόμα περισ-

1) Marx *Lettres à Kugelmann* (28-4-1870) έκδ. Ε.Σ.Ι. σ. 140.

2) Ός γνωστόν, ό Μάρξ άφησε ήμιτελές τó **Κεφάλαιο**: στό τέλος της ζωής του μελετούσε συστηματικά τά τελευταία δεδομένα της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης, αλλά κανείς σήμερα δέν μπορεί να ξέρει τά άποτελέσματα τών μελετών του. Τά χειρόγραφα αυτής της τελευταίας περιόδου βρίσκονται σήμερα στα άρχεία του Ίνστιτούτου Marx - Engels - Lenin στή Μόσχα και κανείς δέν ξέρει πότε θά έκδοθούν. Μετά τήν έξορία και τήν έξαφάνιση του διευθυντή του Ντ. Ριαζάνωφ, τó Ίνστιτούτο Marx - Engels σταμάτησε τήν έκδοση τών Άπάντων του Μάρξ μόλον ότι πάνω άπό τριάντα νέοι τόμοι είχαν ήδη άναγγελθεί. Μήπως τó περιεχόμενό τους δέν κριθηκε άρκετά «όρθόδοξο»;

σότερο τὴ δύναμη ποὺ ἐπέτρεψε στὸν Μάρξ νὰ ξεπεράσει τὶς *servitudes* τῆς ἱστορικῆς του στιγμῆς καὶ νὰ διατυπώσῃ—μόλο ποὺ δεσμευόταν μὲ τὸν πιὸ ἀποφασιστικὸ τρόπο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐμβρωδὴ κατάστασι τοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἐποχῆς του—μιὰ θεωρία τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης, ποὺ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ μένει ἡ μόνη στὸ εἶδος τῆς.

Στὶς ἐπόμενες παραγράφους θὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν μεταμορφώσεων τοῦ καπιταλισμοῦ μετὰ τὸν Μάρξ καὶ ἴσαμε τὸ 1913. Θὰ σταματήσουμε στὸ 1913, γιατί πιστεύουμε ὅτι γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἀναπτύξουμε ἀργότερα, ἡ ἔκρηξη τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου καὶ τῆς πρώτης ἀντι καπιταλιστικῆς ἐπανάστασης σημαίνει τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους αὐτοῦ τουλάχιστον τοῦ καπιταλισμοῦ ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Μάρξ καὶ τὴν ἔνσρξη μιᾶς «μετοβατικῆς περιόδου» ποὺ σὲ μιὰ ἄλλη μελέτη θὰ ζητήσουμε νὰ δοθῆ ἀν μποροῦμε σήμερα νὰ συλλάβουμε ἢ νὰ ὑποψιαστοῦμε τὸ τέρμα τῆς ...

β) Ὁ καπιταλισμὸς γίνεται πραγματικότητα μετὰ τὸν Μάρξ

Στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου 1850-1913, μόλις τὰ 8—10ο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς παρήγαν κάτω ἀπὸ καπιταλιστικὰ συνθη^κες. Τὸ 1859, ὅταν ὁ Μάρξ δημοσίευε, στὸ Βερολίνο, τὴν «*Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*» ποὺ στὸν Πρόλογό της ἔδινε τὸ «συνοπτικὸ ἀποτέλεσμα τῶν μελετῶν» του, ὁ «παγκόσμιος καπιταλισμὸς» καὶ ἡ «παγκόσμια ἀγορὰ» ποὺ εἶχε ὑπόψη του βρισκόνταν ἀκόμα σὲ μιὰ ἐμβρωδὴ κατάστασι καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ὁποία κυρίως ἀναφέρονταν καὶ ποὺ τὴ θεωροῦσε τὸ 1844 ὡς τὸ «ἀνοιχτὸ βιβλίον τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου», ἦταν ὄχι ἢ βαριὰ βιομηχανία ἀλλὰ ἢ ὑφαντουργία. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου 1850-1913, ἡ παγκόσμια βιομηχανικὴ παραγωγή ἐπταπλασιάστηκε καὶ ταυτόχρονα δεκαπλασιάστηκε τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο: στὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου, τὰ 25—30 οιο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς ἔμπαιναν μέσα στὸ κύκλωμα τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὶς Η.Π.Α. ὁ καπιταλισμὸς εἶχε οὐσιαστικὰ μονοπωλήσει τὴν ὄλότητα σχεδὸν τῆς παραγωγῆς. Ὁ πίνακας ἀριθ. 1 δείχνει τὸ ρυθμὸ τοῦ ἀπλώματος τῶν βάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ στὸν κόσμον μετὰ τὸ 1859:

1. Ἀνάπτυξι τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς (1913 = 100)

Ἔτη	Γερμανία	Ἀγγλία	Γαλλία	Ρωσία	ΗΠΑ	Κόσμος
1860	14	34	26	8	8	14
1870	13	44	34	13	11	19
1880	25	53	43	17	17	26
1890	40	62	56	27	39	43
1900	65	79	66	61	54	60
1910	89	85	89	84	89	88
1913	100	100	100	100	100	100

ῥΥπολογισμοὶ τῶν Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung, Sonderheft No 31, σελ. 18.

Αυτή η κολοσσιαία ανάπτυξη της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής, που μέσα σε 50 χρόνια αυξήθηκε πάνω από επτά φορές, έγινε με έναν άνισο ρυθμό : οι πιο προχωρημένες χώρες αναπτύχθηκαν λιγότερο γρήγορα από τις καθυστερημένες. Έτσι, ενώ η αγγλική παραγωγή αυξήθηκε λιγότερο από τρεις φορές και η γαλλική λιγότερο από τέσσερις, η Αμερική και η Ρωσία επταπλασιάζαν την παραγωγή τους. Στην Αμερική, η ανάπτυξη του καπιταλισμού πήρε διαστάσεις άγνωστες σε όλες τις άλλες χώρες : Από το 1859 στο 1899, τριπλασιάστηκε ο αριθμός των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και τετραπλασιάστηκε ο αριθμός των μισθωτών, η αξία των εμπορευμάτων αυξήθηκε κατά 700 ο)ο και των επενδεδυμένων κεφαλαίων κατά 900 ο)ο. Στην ίδια περίοδο, η αξία των εμπορευμάτων αυξήθηκε κατά 50 ο)ο στην Αγγλία, κατά 45 ο)ο στη Γαλλία και κατά 65 ο)ο στη Γερμανία. Από το 1900 μέχρι το 1919, το επενδεδυμένο στη βιομηχανία κεφάλαιο αυξήθηκε στην Η.Π.Α. κατά 500 ο)ο (από 9 δισεκατ. δολ. στα 44,5 δισεκατ. δολ.) ενώ παράλληλα η αξία των βιομηχανικών προϊόντων ανέβηκε από 11 στα 63 δισεκατ. δολ. Κατά τον ίδιο τρόπο, εκπληκτικά γρήγορη ήταν η εξάπλωση της βιομηχανικής παραγωγής στη Ρωσία ανάμεσα στο 1890 και το 1900 : Στη δεκαετία αυτή, ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης είναι από κάθε άποψη ανάλογος με το ρυθμό της εποχής των πενταετών σχεδίων : η παραγωγή άνθρακος αυξήθηκε κατά 131 ο)ο, η παραγωγή σιδήρου και ατσαλιού κατά 116 ο)ο, του πετρελαίου κατά 179 ο)ο κλπ. ...

Ο πίνακας αριθ. 2 δείχνει μια άλλη ανισότητα, που εκδηλώνεται στο χώρο και αναφέρεται στο συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές περιφέρειες :

2. Περιφερειακή κατανομή της βιομηχανικής παραγωγής
(σε % της παγκόσμιας παραγωγής)

Έτη	Η.Π.Α.	Γερμανία—Αγγλία Γαλλία—Βέλγιο—Ιταλία	Ρωσία	Υπόλοιπος κόσμος
1870	23,3	60,6	3,7	12,4
1881—85	28,8	54	3,4	13,8
1896—00	30,1	48,1	5	16,8
1906—10	35,3	42,1	5	17,6
1913	35,8	40,9	5,5	17,8

Κατά την έκδοση της Κ.Τ.Ε. Industrialisation et Commerce Extérieur
(Genève 1945) σελ. 14

Αυτή η μοναδική στην ιστορία ανάπτυξη της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής χαρακτηρίζεται από μια ριζική μεταβολή της διάρθρωσης της βιομηχανίας. Αν στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, η ύφαντουργία ήταν η κυρία βιομηχανία, αντίθετα, η δεύτερη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από μια άστραπιαία ανάπτυξη των βαριών βιομηχανιών. Το 1856, όταν ο Μάρξ προσκαλεσμένος από τους Χαρτι-

στές, έξεφώνησε τόν περιφήμο λόγο για τή σχέση τής τεχνικής προόδου με τήν έργατική επανάσταση, ό Bessemer έφεύρισε τήν τεχνική του τής μετατροπής του σιδήρου σε χάλυβα. Καί ή μέθοδος του ήταν μιá επανάσταση, από τήν οικονομική πλευρά, στη σιδηροβιομηχανία τής έποχής του.

Τόν έπόμενο χρόνο, ή συνολική παραγωγή χάλυβος τών τεσσάρων μεγάλων βιομηχανικών δυνάμεων ήταν μόλις 0,06 έκατ. τόννοι: τό 1910—13 έπρόκειτο νά φτάσει τά 60,8 έκατ. τόννους:

3. Παραγωγή χάλυβος 1875—1913

Έ τ η	Άγγλία		Γερμανία		Η.Π.Α.		Γαλλία		Σύνολο έκατομμύρια τόννοι
	έκατ. τόν.	%	έκατ. τόν.	%	έκατ. τόν.	%	έκατ. τόν.	%	
1875—9	0,9	41	0,4	18	0,6	27	0,3	14	2,2
1885—9	3	41	1,1	15	2,3	38	0,5	7	6,9
1890—4	3,2	29	2,8	25	4,3	39	0,8	7	11,1
1900—4	4,9	18	7,3	27	13,4	49	1,7	6	27,3
1913	7,6	13	17,3	29	31,3	51	4,6	8	60,8

Τό 1855—59, ή παραγωγή χυτοσιδήρου τών τεσσάρων αυτών χωρών ήταν 5,1 έκατ. τόννοι· τό 1913 ήταν 57,1 έκατ. τόννοι· τό 1855—1859 ή παραγωγή άνθρακος τών ίδιων αυτών χωρών ήταν 86 έκατ. τόννοι· τό 1913 ήταν 1,022,8 έκατ. τόννοι.

4. Παραγωγή άνθρακος 1875 — 1913

Έ τ η	Άγγλία		Γερμανία		Η.Π.Α.		Γαλλία		Σύνολο έκατ. τόννοι
	έκατ. τόν.	%	έκατ. τόν.	%	έκατ. τόν.	%	έκατ. τόν.	%	
1875 — 79	133,3	55	38,4	16	52,2	22	16,3	7	240,2
1900 — 04	226,8	35	110,7	17	281	43	31,8	5	650,3
1913	287,4	28	187,1	18	508,9	50	39,4	4	1022,8

Αυτοί οι αριθμοί δείχνουν ότι κατά τήν διάρκεια αυτής τής περιόδου ή ανάπτυξη τής βαριάς βιομηχανίας ήταν πολύ πιο έντονη από τήν ανάπτυξη τής βιομηχανίας στο σύνολό τής. Άλλα αυτή ή ογκώδης παραγωγή παραγωγικών και μεταφορικών μέσων δέν παρεμπόδισε τήν παράλληλη ανάπτυξη τών έλαφριών βιομηχανιών. Μόλο που κατά τήν έποχή αυτή ή τεχνική πρόοδος ήταν πολύ λιγότερο αποδοτική απ' όσο είναι σήμερα, ό καπιταλισμός του 19ου αιώνα κατόρθωσε νά συνδυάσει τόν έξοπλισμό τής οικονομίας σε μηχανικές εγκαταστάσεις με μιá αύξηση τής παραγωγής καταναλωτικών αγαθών μεγαλύτερη από τήν αύξηση του

πληθυσμοῦ : κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν βαριῶν βιομηχανιῶν, μὲ ὅλες τὶς τεράστιες ἐπενδύσεις ποῦ ἔκαναν ἀναγκαῖες, δὲν ἐπῆρέασαν τὴν παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν ἐλαφρῶν βιομηχανιῶν οὔτε καὶ περιορίσαν τὴν κατανάλωση τῶν μαζῶν.

Τὸ 1851, ὅταν ὁ Μάρξ ζητοῦσε ἤδη ἕναν ἐκδόστη γιὰ τὴν «*Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*», ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν καὶ τῶν ἐξαγωγῶν ὄλων τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου ἦταν, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Colin Clark, 336 καὶ 305 ἑκατ. στερλ. Βέβαια, οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐντυπωσιακοί, ἂν σκεφτοῦμε τί ἦταν τὸ ἐμπόριο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ καπιταλισμοῦ (!) ἀλλὰ ἡ στενότητα τῆς «παγκόσμιας ἀγορᾶς» στὴν ἐποχὴ αὐτὴ γίνεταί ἄμεσα καταφανής, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι τὸ 1913 οἱ ἐξαγωγές καὶ οἱ εἰσαγωγές μόνο τῆς Γερμανίας ἀνέρχονται σὲ 544 καὶ 580 ἑκατ. στερλ. : τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο μιᾶς μεγάλης βιομηχανικῆς χώρας τοῦ 1913 ἦταν πολὺ πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὸ παγκόσμιο ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τοῦ 1851.

Ὁ πῖνακας ἀριθ. 5 δείχνει τὴν ἐκπληκτικὴ ἐξάπλωση τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου ἀνάμεσα στὸ 1851 καὶ τὸ 1913.

5. Παγκόσμιο ἐμπόριο σὲ ἑκατομμύρια £

Ἔ τ η	Ἑκατ. £ σὲ τιμὲς τῆς ἐποχῆς	Ἑκατ. £ σὲ τιμὲς 1929
1851	641	997
1870	2 297	2 795
1900	4 025	6 610
1913	7 840	10 710

Κατὰ τὸν C. Clark . The conditions of economic progress (1940) σσ. 449, 461.

Ὁ πῖνακας δείχνει ὅτι ἀπὸ τὸ 1851 ὠς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο αὐξήθηκε πάνω ἀπὸ 6 φορές καὶ ὅτι ἡ αὔξηση αὐτὴ εἶναι σχεδὸν κατὰ τὰ 2)3 ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ 1900 καὶ τὸ 1913. Συνολικά, ἡ αὔξηση τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ «*Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου*» ἴσαμε τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου τοῦ 1914 εἶναι σχεδὸν 1000 ο)ο !

Αὐτὸ ποῦ χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν κολοσσιαία ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι ἐπίσης ἡ σταθερὴ αὔξηση τῶν ἀπασχολούμενων στὴ βιομηχανία ἐργατῶν. Ὅταν πέθανε ὁ Marx, ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη ἦταν ἤδη ὄχι μόνο ἡ πιὸ πολυἀριθμὴ κοινωνικὴ τάξη, ἀλλὰ καὶ ἀντιπροσώπευε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ : τὰ 55 ο)ο. Καὶ ἡ ἴδια διαδι-

1) Οἱ θρυλικές σ' ὄλο τὸ μεσαίωνα ἐξαγωγές τῶν ἀγγλικῶν μάλλινων—κύριο ἀντικείμενο τοῦ χανσεατικοῦ ἐμπορίου—ἰσοδυναμοῦσαν κατ' ἔτος γύρω ἀπὸ τὸ 1280, μὲ τὸ φορτίο ἑνὸς σημερινοῦ ἐμπορικοῦ τραίνου : W. Sombart : Der moderne Kapitalismus (1919) I/1 σ. 282—3.

κασία φαινόταν ότι επαναλαμβάνεται και στις άλλες βιομηχανικές χώρες. Έτσι, στη Γερμανία όπου το 1875 υπήρχαν 3 517 000 εργάτες και υπάλληλοι στη βιομηχανία, ο αριθμός μόνο των εργατών φτάνει τα 6 471 500 το 1895 και τα 9 350 000 το 1907. Οί στατιστικές για τις Η.Π.Α. είναι πιο πλήρεις :

6. Ανάπτυξη της εργατικής τάξης στις Η.Π.Α.

Έτη ἀπογραφής	Αριθμός βιομηχ. ἐπιχειρήσεων	Μισθωτοί
1849	123,025	957 059
1859	140,433	1 311 246
1879	253,352	2 737 595
1889	355,405	4 351 535
1899	512,191	5 306 143
1899 (α)	204,750	4 501 919
1904	213,444	5 181 660
1909	264,826	6 262 242
1914	261,193	6 613 189

(α) Μόνο εργοστάσια με ετήσια παραγωγή πάνω από 5000 δολ.

Η αύξηση του αριθμού των εργατών ήταν μικρότερη από την αύξηση της παραγωγής, γιατί αύξησε παράλληλα και η παραγωγικότητα της εργασίας. Πάντως, η αύξηση της παραγωγής συνοδεύτηκε από μια διαρκή αύξηση της εργατικής τάξης, τόσο αριθμητικά όσο και σχετικά με το σύνολο του πληθυσμού.

Ένα άλλο άμεσο αποτέλεσμα αυτής της εκπληκτικής ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής ανάμεσα στο 1850 και το 1913 ήταν η σημαντική αύξηση του εθνικού εισοδήματος στις καπιταλιστικές χώρες. Και καθώς ο ρυθμός της αύξησης της παραγωγής ήταν πολύ ταχύτερος από το ρυθμό της αύξησης του πληθυσμού, η αύξηση του εθνικού εισοδήματος έφερε επίσης μια σταθερή αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Η αύξηση του εθνικού εισοδήματος ήταν πολύ μεγαλύτερη στις Η.Π.Α. κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου γιατί η εξαιρετική, εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης αύξηση του πληθυσμού, συνδυάστηκε με μια πρωτοφανή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που καθιέρωσε τη συντριπτική υπεροχή της αμερικανικής οικονομίας πάνω σε όλες τις άλλες βιομηχανικές χώρες (βλ. τον πίνακα αριθ. 7 στην έπομένη σελίδα).

Το πραγματικό εθνικό εισόδημα που το 1860 ήταν 6,06 δισεκ. δολ. ανέβηκε το 1909-1918 στα 50,6 : σχεδόν όκταπλασιάστηκε, ενώ το κατά κεφαλήν εισόδημα σχεδόν τριπλασιάστηκε. Καθώς η εποχή αυτή ήταν η μεγάλη εποχή της μετανάστευσης στις Η.Π.Α. και η άθροια προσφορά εργασίας έκανε να πέφτει το μέσο επίπεδο των μισθών, η αύξηση του εισοδήματος κατά κεφαλήν του ένεργου πληθυσμού ήταν μικρότερη από την αύξηση του μέσου κατά κεφαλήν εισοδήματος.

7. Τό εθνικό εισόδημα στις Η.Π.Α.

Δεκάδες	Ἐθνικὸ εἰσόδημα σὲ δισεκ. δολλάρια	Πληθυσμὸς σὲ ἑκατομύρια	Κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα σὲ δολλ.
1869 — 78	9,3	43,5	215
1874 — 83	13,6	48,8	278
1879 — 88	17,9	54,8	326
1884 — 93	21,0	61,2	344
1889 — 98	24,2	67,6	357
1894 — 03	29,8	74,3	401
1899 — 08	37,3	81,5	458
1904 — 13	45,0	89,6	502
1909 — 18	50,6	97,7	517

Κατὰ τὸν Simon Kuznets : National Product since 1869 (New York 1946) σελ. 52—56 καὶ 119.

Ὁ πίνακας ἀριθ. 8 δείχνει τὴν αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος κατὰ κεφαλὴν τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ στὶς τέσσερις κύριες καπιταλιστικές χώρες τοῦ 19ου αἰώνα :

8. Ἐθνικὸ εἰσόδημα κατὰ κεφαλὴν τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ

Η. Π. Α.		Ἀγγλία		Γαλλία		Γερμανία	
Ἔτη	Σὲ δολλ. τιμὲς 1925—34	Ἔτη	Σὲ £ τιμὲς 1930	Ἔτη	Σὲ frs. τιμὲς 1925—34	Ἔτη	Σὲ DM τιμὲς 1925—34
1850	787	1860—69	116,2	1850—59	6,760	1854	1,520
1870	959	1877—85	141,7	1870—79	10,580	1877—85	2,600
1890	1,259	1894—03	175,8	1. 80—89	11,420	1894—03	2,914
1913	1,333	1904—10	182,3	1890—99	13,000	1904—10	2,999
		1911—13	195,4	1900—09	14,420	1911—13	3,116

Colin Clark : op. cit. σσ. 83, 95, 97.

Ἡ αὐξηση τοῦ μέσου εἰσοδήματος ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τίς χώρες ἀνάμεσα στὰ 75 καὶ τὰ 100 ο)ο. Βέβαια, αὐτὴ ἡ αὐξηση τοῦ μέσου ἀτομικοῦ εἰσοδήματος θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει μιὰ «συσσώρευση τοῦ πλούτου» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, «συσσώρευση τῆς ἀθλιότητος» ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν πραγματικότητα, ὁ καπιταλισμὸς ὀδήγησε τὴν κοινωνία σὲ ἕνα δρόμο ὀλότελα διάφορο ἀπ' αὐτὸν ποῦ μπορούσε νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὸ 1848 ἢ τὸ 1859 : ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, αὐτὴ ἡ αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος στὶς κύριες καπιταλιστικές χώρες ἐσήμανε ταυτόχρονα μιὰ σημαντικὴ αὐξηση τῶν πραγματικῶν μισθῶν τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ μιὰ διαρκῆ ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπίπεδου τῶν μαζῶν.

Δώσαμε στὶς προηγούμενες παραγράφους αὐτὴ τὴν ὑπερβολικὰ σύντομη εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου 1850—1913, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ συμπυκνώσουμε σὲ μερικές σελίδες καὶ σὲ μερικοὺς ἀριθμοὺς—ποῦ ἡ ἀξία τους ἄλλωστε δὲν εἶναι παρὰ ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ—τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία ἑνὸς αἰώνα ἐξαιρετικὰ πλού-

σιου σὲ γεγονότα, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι, στὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἔγραφαν στὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* τὴ διθυραμβικὴ, ἀν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, νεκρολογία τῆς ἀστικῆς τάξης, τὰ «*θαύματα τὰ ἐντελῶς διάφορα ἀπὸ τὲς αἰγυπτιακῆς πυραμίδες, τὰ ρωμαϊκὰ ὄδραγωγεῖα καὶ τὲς γοτθικῆς μητροπόλεις*», ποὺ καταλόγιζαν στὸ ἐνεργητικὸ της, ἦταν σχεδὸν μηδαμινὰ μπροστὰ σ' αὐτὰ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιήσει μετὰ τὸ 1850.

Ἄν, ἀλήθεια, ὅπως σκεφτόταν ὁ Μάρξ τὸ 1859, «*μιὰ κοινωνικὴ μορφή δὲν ἐξαφανίζεται παρὰ μόνο ἀφοῦ πρώτα ἀναπτύξει ὅλες τὲς παραγωγικῆς δυνάμεις ποὺ μπορεῖ νὰ κλείνει μέσα της*» (1), ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία ἦταν ἀκόμη—καὶ τότε ὅπως καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ Μάρξ—πολὺ μακρὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑστατὴ φάση τῆς πραγματοποίησης «ὄλων» τῶν παραγωγικῶν τῆς δυνατότητων : ὅπως εἶδαμε, μόνο μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς *Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* (1859) καὶ τοῦ *Κεφαλαίου* (πρῶτος τόμος 1867), μπόρεσε ὁ καπιταλισμὸς νὰ δώσει τὸ μέτρο τῶν δυνάμεών του καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ἦταν ἀπλῶς καὶ μόνο μιὰ μορφή οἰκονομικῆς δράσης ἀνάμεσα στὲς ἄλλες, ἀλλὰ μιὰ κοσμοϊστορικὴ δύναμη, ἱκανὴ νὰ δημιουργήσει ριζικὰ, ποιοτικὰ καινούριες δυνατότητες κοινωνικῆς ἀνάπτυξης.

Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη φαίνονταν νὰ δικαιώνει τὲς προβλέψεις τοῦ Μάρξ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ πλανητικὴ κλίμακα. Ἄλλὰ ἡ συγκεκριμένη διαμόρφωση τῆς ὀριμασμένης καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ μιὰ κύρια καὶ οὐσιαστικὴ «παρέκκλιση» τῆς πραγματικότητας ἀπέναντι στὲς μαρξιστικῆς θέσεις.

Ἡ θεμελιώδης μαρξιστικὴ ἀντίληψη ὅτι ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἐξῆς δὲν θὰ ὑπάρχουν παρὰ μόνο δύο κύριες ἐστῆς ἱστορικῆς δύναμης, οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ προλετάριοι, καί, συνεπῶς, δύο μόνο κοσμοϊστορικῆς προοπτικῆς, ὁ καπιταλισμὸς καὶ ὁ σοσιαλισμὸς, δὲν ἐκφράζει ἕναν ὅποιονδήποτε δυϊστικὸ μῦθο, ἀλλὰ θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῆς καπιταλιστικῆς δυναμικῆς καὶ τῆς θέσης τῶν διάφορων κοινωνικῶν τάξεων μέσα στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία.

Ἡ *συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου* εἶναι, κατὰ τὸν Μάρξ, ὁ γενικὸς νόμος τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, καὶ αὐτὸς ὁ «νόμος» ἔχει γιὰ κύρια ἀποτελέσματα :

α) Τὴν προϊόντα ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπασχολοῦνται στὴ γεωργία.

β) Τὴν προϊόντα προλεταροποίηση τῶν μικροαστικῶν τάξεων.

γ) Τὴν ἀπορρόφηση ὄλου, ἢ σχεδὸν ὄλου, τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ μέσα στὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο.

δ) Τὴν αὐξουσα ἀπαθλίωση τοῦ προλεταριάτου, δηλαδὴ τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ

ε) Τὴ γενικὴ κρίση ὑπερπαραγωγῆς.

1) Πρόλογος τοῦ 1859 στὴν *Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*.

“Ετσι ο Μάρξ μπορούσε να πιστεύει ότι :

«Όσο λιγοστεύει (έξαιτίας της συγκέντρωσης του κεφαλαίου) ο αριθμός των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα κέρδη αυτής της (καπιταλιστικής) περιόδου της κοινωνικής εξέλιξης, άλλο τόσο αυξάνει η άθλιότητα ή καταπίεση, ή σκλαβιά, ή κατάπτωση, ή εκμετάλλευση, αλλά επίσης και η αντίσταση του προλεταριάτου, που πληθαίνει δλοένα και πιο πολύ, και που πειθαρχείται, ενοποιείται και οργανώνεται από τον ίδιο το μηχανισμό της καπιταλιστικής παραγωγής»⁽¹⁾.

“Ενα σχεδόν αιώνα μετά το «Κεφάλαιο», και μπρός στην εικόνα που παρουσιάζει η εργατική τάξη και το εργατικό κίνημα, στίς χώρες τουλάχιστον που έξελιχτηκαν σύμφωνα με το **μαρξικό** σχήμα και πραγματοποίησαν τη **μαρξική** έννοια του καπιταλισμού, μπορούμε με κάθε βεβαιότητα να πούμε ότι ο **«μηχανισμός»** αυτός **δεν έφερε ούτε την προλεταριοποίηση του πληθυσμού ούτε την «αύξουσα άθλιότητα»** που περιέμενε ο **Μάρξ**, **ούτε και «ενοποίηση» ή «οργάνωση»** το **προλεταριάτο**⁽²⁾.

“Ας πάρουμε για παράδειγμα την πιο βιομηχανοποιημένη και, συνεπώς, την πιο καπιταλιστική και την πιο «προλεταριακή» σύγχρονη χώρα, τις Ήνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, και θα δούμε με τον πιο έπιβλητικό τρόπο το πως, πρώτ’ άπ’ όλα, ο «μηχανισμός» αυτός έφερε, στο long run, μια αύξουσα εϋημερία, και ύστερα, το πως ή προόδος του καπιταλισμού όχι μόνο δεν έφερε μια οποιαδήποτε ίσοπέδωση όλου του πληθυσμού μέσα στο βιομηχανικό προλεταριάτο ή μια οποιαδήποτε πόλωση της κοινωνίας σε δύο αντίμαχα στρατόπεδα παρά, τουναντίον, έφερε στο φως ένα πληθος νέου τύπου μικροαστικές και μεσοαστικές κατηγορίες, και, στο τέλος, είχε άποτέλεσμα σχετική αριθμητική μείωση του προλεταριάτου.

3. Η συγκέντρωση του κεφαλαίου

Γιά να καταλάβουμε τί είδους κοσμοϊστορική πραγματικότητα σημαίνει ή μαρξική έννοια της **συγκέντρωσης του κεφαλαίου**, δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε ότι ή βιομηχανική παραγωγή των Η.Π.Α. (λιγότερο άπό τα 19 000 του πληθυσμού της γής) συγκεντρώνει τα 45 000 της παγκόσμιας παραγωγής, και ότι, όπως παρατηροϋν οι Berle και Means, «**δύο χιλιάδες άνθρωποι διευθύναν το 1930 τις 200 μεγαλύτερες επιχειρήσεις, έτσι που σε τελευταία άνάλυση, ο έλεγχος της μισής σχεδόν αμερικανικής βιομηχανίας βρίσκεται στα χέρια μερικών εκατοντάδων ανθρώπων**»⁽³⁾.

“Άπο τότε μέχρι σήμερα λιγότεψε ακόμα περισσότερο ο αριθμός των «μεγιστάνων του κεφαλαίου». “Αν, όμως, οι έπιχειρήσεις με περισσότερο άπό 10 000 εργάτες άπασχολούν σήμερα τα 31 000, ενώ το 1939

1) Marx : Das Kapital, 1,803.

2) Η μόνη «πειθαρχία» που έφερε ο καπιταλισμός είναι ή πειθαρχία της «σχολής του εργοστασίου», που μόνο ο Λένιν βρέθηκε να έξυμνήσει: βλ. τη μελέτη μας : «Ο άνθρωπος και ο Ίσκιος του» 1951, σελ. 36 κ.έ.

3) The Modern Corporation and Private Property, Νέα Ύόρκη, 1939, σελ. 46.

άπασχολούσαν μόνο τὰ 13 ο)ο τῆς συνολικῆς ἐργατικῆς δύναμης, αὐτὸ δὲ σημαίνει διόλου ὅτι παράλληλα αὐξήθηκε «ἡ ἀθλιότητα, ἡ καταπίεση, ἡ σκλαβιά, ἡ κατὰπτωση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης». Ἀντίθετα, ἡ περίοδος τοῦ πολέμου, ὅπου ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ἐπιταχύνθηκε μὲ ἕναν ἐκπληκτικὸ πραγματικὰ ρυθμὸ, εἶναι ἡ περίοδος μιᾶς ἐξίσου ἐκπληκτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀμερικανικοῦ συνδικαλισμοῦ (8,9 ἑκατομ. μέλη τὸ 1940, 14,8 ἑκατομ. τὸ 1945) καὶ ἀνόδου τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης (οἱ ἐβδομαδιαῖοι μισθοὶ αὐξήθηκαν κατὰ 100 ο)ο σχεδὸν ἀνάμεσα στὸ 1939 καὶ τὸ 1944, οἱ ὠριατοὶ μισθοὶ πάνω ἀπὸ 60 ο)ο, ἐνῶ τὸ κόστος τῆς ζωῆς ἀνέβηκε μόνο κατὰ 25 ο)ο).

Γιὰ τοὺς μαρξιστὲς, ἡ **κρατικοποίηση** τῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ ἰδεατὸ τέρμα πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου :

«Ὅσο περισσότερες παραγωγικὲς δυνάμεις περιᾶν στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, ἔλεγε ὁ Ἐγγκελς τὸ 1877, τόσο περισσότερο τὸ κράτος γίνεται ἕνας πραγματικὸς συλλογικὸς καπιταλιστὴς (Gesamtkapitalist) καὶ τόσο περισσότερο ἐκμεταλλεύεται τοὺς πολίτες του. Γιατὶ οἱ ἐργαζόμενοι μένουσιν μισθωτοὶ προλετάριοι» (1).

Τὸ 1910, ὁ R. Hilferding θεωροῦσε πιθανὴ τὴν ἐνοποίηση ὅλης τῆς ἄρχουσας τάξης, πάνω στὴ βάση μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς καρτελοποίησης, σὲ ἕνα **«γενικὸ καρτέλ»** (2).

Τὸ 1916 ὁ Μπουχάριν στὸ προλογισμὸ ἀπὸ τὸ Λένιν βιβλίου του : **«Ἡ παγκόσμια οἰκονομία καὶ ἡμπεριαλισμός»**, θεωροῦσε σὰν μιὰ πιθανὴ συνέπεια τοῦ πολέμου (καὶ ἐδῶ βλέπουμε τὴν ἐντύπωση ποὺ προξένησε στοὺς μαρξιστὲς καὶ ἰδιαίτερα στοὺς μπολσεβίκους τὸ σχέδιο Hindenburg καὶ ὁ γερμανικὸς «πολεμικὸς σοσιαλισμός» τοῦ 1916 1918) μιὰ ὀλοκληρωτικὴ συγχώνευση τοῦ κράτους καὶ τῆς οἰκονομίας :

«Ἄν, λέει ὁ Μπουχάριν, ἐξαφανιστεῖ, ὁ ἐμπορευματικὸς χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς, θὰ ἔχουμε ἕνα ἰδιόμορφο οἰκονομικὸ καθεστῶς, ποὺ δὲ θὰ εἶναι ὁ καπιταλισμός, ἀλλὰ δὲ θὰ εἶναι οὔτε σοσιαλισμός, ὅσο ἡ κυριαρχία μιᾶς τάξης πάνω σὲ μιὰ ἄλλη τάξη ὄχι μόνο θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει παρὰ καὶ θὰ ἔχει χειροτερέψει. Ἐνα τέτοιο καθεστῶς θὰ θνυμίζει μᾶλλον μιὰ κλειστὴ δουλοκτητικὴ οἰκονομία, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει ἀγορὰ σκλάβων».

Ἀργότερα, τὸ 1926, ὁ ἴδιος ὁ Μπουχάριν ἔδινε μιὰ πρώτη προσεγλιωτικὴ εἰκόνα τῆς μελλούμενης σοβιετικῆς πραγματικότητας, περιγράφοντας ἕναν ὑποθετικὸ «κρατικὸ καπιταλισμὸ», ποὺ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι δὲν εἶχε τίποτα τὸ καπιταλιστικὸ.

«Ἄν ἡ καπιταλιστικὴ τάξη, λέει ὁ Μπουχάριν, ἐνωθεῖ μέσα σὲ ἕνα ἐνιαῖο κράτος, θὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ οργανωμένη οἰκονομία μὸλο ποὺ ἡ ταξικὴ τῆς διάρθρωσης θὰ εἶναι ἀνταγωνιστικὴ. Καὶ τότε, μὲ ὅλη τὴν ὑποκατανάλωση τῶν μαζῶν, οἱ κρῖσις θὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ... καὶ ἡ κατανάλωση τῆς ἄρχουσας τάξης θὰ εἶναι τὸ κίνητρο τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ παραγωγικοῦ σχεδίου» (3).

Γιὰ τὸ Λένιν, ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου ὄχι μόνο εἶχε φτάσει στὸ ἔσχατό της στάδιο : τὴν κρατικοποίηση τῆς οἰκονομίας, παρὰ καὶ ἔκανε ἀδύνατη τὴν ἐπιστροφή σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε προγενέστερη ἀτομ-

1) Anti-Dühring σελ. 345.

2) Das Finanzkapital, ἔκδ. 1923, σελ. 295-299.

3) Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals, σελ. 80-81.

στική, άνώνυμη ή όλιγοπωλιακή μορφή όργάνωσης, με τόν ίδιο τρόπο με τόν όποιο ή ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων έκανε άδύνατη τήν έπιστροφή σε έναν όποιοδήποτε προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. "Έτσι, τόν 'Ιανουάριο του 1919, σε ένα μανιφέστο της, ή Κομμουνιστική Διεθνής διαλαλούσε ότι :

« Η κρατικοποίηση τής οικονομικής ζωής πού τήν καταπολεμούσε ο καπιταλιστικός φιλελευθερισμός, είναι ένα τετελεσμένο γεγονός. Κάθε δυνατότητα έπιστροφής όχι βέβαια σόν έλεύθερο συναγωνισμό αλλά άπλως και μόνο (sic) στήν κυριαρχία τών τράστ, τών καρτέλ και τών άλλων καπιταλιστικών χταποδιών (sic) έχει εξαφανισθεί » ! (1).

Είναι φανερό ότι πριν από τό 1930, για τούς μαρξιστές όλων τών άποχρώσεων, ή κρατικοποίηση τής όλότητας τών παραγωγικών μέσων όχι μόνο δέν ήταν άπόδειξη ή έγγύηση του σοσιαλιστικού χαραχτήρα τής οικονομίας, αλλά τουναντίον σήμαινε μιá ριζική έπίδεινωση τών ταξικών άνταγωνισμών. Άντίθετα, τό 1930, στήν έποχή όπου ή όλοκληρωτική κρατικοποίηση τών παραγωγικών μέσων έγινε πραγματικά ένα τετελεσμένο γεγονός, όταν ο Burnham έδειξε ότι τό γεγονός αυτό σήμαινε τή μεταμόρφωση τής γραφειοκρατίας σε άρχουσα τάξη, μιá ριζική άλλαγή τής κοινωνικής όργάνωσης, του τρόπου τής παραγωγής και τής δυναμικής τής οικονομίας, οι « όρθόδοξοι » μαρξιστές, από τούς « συμπαθούντες » μέχρι τόν Τρότσκι, είδαν μέσα στήν ιδέα τής managerial revolution μιá άπαραδέκτη « άποστασία » ! . . .

Και όμως, ή μαρξική έμπνευση του έργου του Burnham γίνεται έκδηλη στήν προσπάθειά του νά άποδείξει α) ότι ή γραφειοκρατικοποίηση τής οικονομίας είναι άυτόματη συνέπεια τής συγκέντρωσης του κεφαλαίου σάν κύριας τάσης τής οικονομικής εξέλιξης και β) ότι ή μεταμόρφωση τής γραφειοκρατίας σε άρχουσα τάξη όφείλεται σ' αυτό τόν ίδιο τόν ήγετικό ρόλο πού τής έδωσε ή οικονομική εξέλιξη : Καταλύοντας, λέει ο Burnham, τήν άτομική ιδιοκτησία τών παραγωγικών μέσων, τό γραφειοκρατικό καθεστώς δέν κάνει άλλο από νά προσαρμόζει τό « έποικοδόμημα » του κράτους και του δικαίου στις παραγωγικές σχέσεις πού δημιουργήθηκαν από τήν ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων, άκριβώς όπως τό 1789, τό άστικό καθεστώς δέν έκανε παρά νά νομιμοποιήσει τήν ήγετική θέση πού, πολύ πριν από τήν επανάσταση, οι άστοι είχαν άποκτήσει μέσα στις παράγωγικές σχέσεις του ancien régime.

Σχετικά με τή θεωρία του Burnham, ως παρατηρήσουμε προσωρινά ότι τό (μαρξικό) σχήμα του φαίνεται από πρώτη όψη πολύ πειστικό. Μόνο πού κάνει άκατανόητο τό γεγονός ότι ή κρατικοποίηση τής οικονομίας και ή όλοκληρωτική συγκέντρωση του κεφαλαίου πραγματοποιήθηκε στις πιό καθυστερημένες προκαπιταλιστικές χώρες (Ρωσία, Κίνα, Γιουγκοσλαβία) και όχι εκεί όπου κανονικά θά έπρεπε νά έχει γίνει, δηλαδή στις πιό προχωρημένες βιομηχανικές χώρες : όπως θά δοϋμε, άλλη φορά, ή γραφειοκρατικοποίηση τής άρχουσας τάξης και ή « ένοποίηση της μέσα

1) Les quatre premiers congrès de l'Internationale communiste.

σὲ ἓνα ἐνιαῖο τράσι», πραγματοποιήθηκε στὴν ΕΣΣΔ ὄχι σὰν ἓνα μηχανικό ἀποτέλεσμα τοῦ αὐτοματισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν νόμων καὶ σὰν συνέπεια τῆς καπιταλιστικῆς ὑπερσυσσώρευσης, ὅπως φανταζόταν ὁ Μπουχάριν, παρὰ ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἱστορική περίοδο «διαρκοῦς ἐπανάστασης» καὶ κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες ποῦ δημιουργοῦσε μιὰ πρωτοφανῆς σὲ ἔκταση καὶ σὲ ἔνταση «πρωτόγονη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου» . . .

Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ ἐκφράζεται καὶ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, ἔχει ἄμεσο ἀποτέλεσμα μιὰ ἐπαναστατικὴ μεταμόρφωση τῆς διάρθρωσης τοῦ πληθυσμοῦ.

4. Ἡ νέα ἀνακατάταξη τοῦ πληθυσμοῦ

Γιὰ τὸν Μάρξ (ὅπως καὶ γιὰ τὸν Spengler : καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο στὸ ὁποῖο βρίσκονται σύμφωνοι) τὸ θέατρο τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ πόλη, καὶ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι παρὰ ἡ νίκη τῆς πόλης πάνω στὴν ὕπαιθρο. Γιὰ τὸν Μάρξ, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τίτλους τιμῆς τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ὅτι :

«Υπόταξε τὴν ὕπαιθρο στὴν πόλη, δημιούργησε τεράστια ἀστικά κέντρα, αὔξησε ἐκπληκτικὰ τὸν ἀστικό πληθυσμὸ εἰς βάρος τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ ἔτσι ἔσωσε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ἀποβλάκωση (sic) ποῦ φέρνει ἡ ζωὴ στοὺς ἀγροῦς» (1).

Γιὰ τὸν Μάρξ, ὁ χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις (οἱ «οὐσιαστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου» ὅπως τὶς ὀνομάζει ὁ Μάρξ στὰ νεανικά του ἔργα), οἱ «προοδευτικὲς γενικὲς δυνάμεις, κι' αὐτὴ ἡ ἴδια πάλι τῶν τάξεων στὸ μέτρο ποῦ δὲν εἶναι οὐτοπική ἀλλὰ ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ πόλη. Τὸ μεσαιωνικὸ ρητὸ «δ ἀέρας τῆς πόλης κάνει ἐλεύθερους τοὺς ἀνθρώπους» (die Stadtluft macht frei) διαπερνάει σὰν ἓνα πανίσχυρο μοτίβο ὅλο του τὸ ἔργο : ὀργανωμένες τάξεις, πάλι τῶν τάξεων, ταξικὴ συνείδηση καὶ πολιτικὴ τῆς ἐκφραση δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὸν Μάρξ παρὰ μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὴν αὐτονομία τῶν πόλεων καὶ τὴν κυριαρχία τους πάνω στὴν ὕπαιθρο.

Οἱ ἀγρότες, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια τους ἡ ὑπαρξὴ προϋποθέτει μιὰ κατάσταση ὑποανάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, εἶναι καταδικασμένοι σὲ μιὰ ἱστορικὴ παθητικότητα, σὲ μιὰ κατάσταση ἱστορικῆς δουλοπαροικίας. Ἔτσι, ὁ Μάρξ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, κεραυνοβολεῖ τὸν ἄτυχο Stirner ποῦ εἶχε τολμήσει νὰ σκεφτεῖ ὅτι οἱ ἀγρότες θὰ μπορούσαν κι' αὐτοὶ νὰ παίξουν ἓνα κάποιον ρόλο στὴν κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση, καὶ δηλώνει μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο ὅτι «τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξορμήσει παρὰ μόνο ἀπὸ τὴν πόλη—ποτέ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο» (2), καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔβλεπε σὰν τὸ πιὸ εὐόλιον σημάδι τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀγγλικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του «μιὰ σιωπηλὴ ἐπανάσταση ... κατόρθωσε νὰ ἐξαφανίσει τὸ

1) Τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο.

2) Μάρξ : Ἡ Γερμανικὴ Ἱδεολογία.

πιό συντηρητικό στοιχείο της μοντέρνας κοινωνίας : τον αγροτικό πληθυσμό (1). 'Ο Μάρξ πίστευε ότι :

«Μόνο ή 'Αγγλία μπορεί να γίνει ο μοχλός για μιὰ σοβαρή οικονομική επανάσταση, γιατί είναι το μόνο μέρος του κόσμου όπου δεν υπάρχουν πια άργότες και όπου ή μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από μισθωτούς εργάτες» (2).

«Όπως βλέπουμε, ο Μάρξ δεν μπορούσε να φανταστεί ούτε ότι ή δεύτερη μεγάλη «σοσιαλιστική» επανάσταση της εποχής μας πρόκειται να χρησιμοποιήσει για όρμητήριο τις πιο καθυστερημένες περιφέρειες της βόρειας Κίνας, όπου ή τεχνική βρισκόταν ακόμα σε ένα «νεολιθικό» επίπεδο, ούτε και ότι οι ιδέες του πρόκειτο να γίνουν σημαία ενός επαναστατικού στρατού αποτελούμενου βασικά από άργότες.

«Όπωςδήποτε, ή καπιταλιστική εξέλιξη φαινόταν να δικαιώνει τις έλπίδες του για την όριστική εξαφάνιση της «αγροτικής αποβλάκωσης». Το 1820 τὰ 72,8 ο)ο του ένεργου πληθυσμού στις Η.Π.Α. ήταν άπασχολημένα στη γεωργία· το 1940 το ποσοστό αυτό πέφτει στα 19,3. Το 1910, οι Η.Π.Α. είχαν ένα πληθυσμό από 92 εκατομμύρια κατοίκους από τους όποιους τὰ 33 εκατομμύρια ήταν farmers. Το 1954, σε ένα σύνολο 162 εκατομμυρίων, μόνο 21 800 000 ζουν στην ύπαιθρο σαν farmers (3 εκατομμύρια λιγότεροι από το 1950). Γενικά, όσο προοδεύει ο βιομηχανικός πολιτισμός, τόσο περισσότερο λιγοστεύει ο αγροτικός πληθυσμός. Και απ' αυτή την άποψη, θα πρέπει ν' όμολογήσουμε ότι ή Ε.Σ.Σ.Δ. εξακολουθεί ακόμα να είναι μιὰ καθυστερημένη χώρα : Οι άργότες που το 1914 αποτελούσαν τὰ 74 ο)ο του πληθυσμού, εξακολουθούν πάντοτε να είναι ή πλειοψηφία του πληθυσμού (53 ο)ο). 'Η εξέλιξη του γαλλικού πληθυσμού από το 1851 μέχρι σήμερα, είναι χαρακτηριστική της εξέλιξης των μεσαίων βιομηχανικών δυνάμεων, όπως φαίνεται από το συγκριτικό πίνακα της έπομένης σελίδας. 'Ο πίνακας αυτός δείχνει τη βαθύτατη μεταμόρφωση της κοινωνίας από την εποχή του Μάρξ ως τὰ σήμερα. "Αν, όμως, ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έκανε δυνατή αυτή την πρωτοφανή στην Ιστορία μετατόπιση του πληθυσμού προς τὰ άστικά κέντρα, αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι έφερε μιὰ όποιαδήποτε «προλεταροποίηση» του άστικού πληθυσμού.

5. 'Η «προλεταροποίηση του πληθυσμού» και τὰ νέα μεσοαστικά στρώματα

'Αντίθετα προς τις προβλέψεις του Μάρξ, ή βιομηχανοποίηση της οικονομίας δεν μοίρασε την κοινωνία σε δύο αντίμαχες τάξεις ούτε και

1) Lettres à Kugelmann, 28)3)1870.

2) Marx—Engels Gesammelte Schriften 1852—1862 (έκδοση Rjazanov) I, σελ. 117. 'Ο Μάρξ δεν θα μπορούσε ποτέ να φαντασθεί τη ζωτική σημασία που θα έπαιρνε για την 'Αγγλία, έναν αιώνα άργότερα, ή Plough—up Campaign που έσήμανε κυριολεκτικά τη νεκρανάσταση της άγγλικής γεωργίας. Και αν ή εξέλιξη της 'Αγγλίας από το 1945 και μετά έπαληθεύει κάπως την ιδέα του Μάρξ ότι ή 'Αγγλία είναι ή μόνη χώρα που μπορεί να πραγματοποιήσει μιὰ «σοβαρή οικονομική επανάσταση», αυτό πολύ δύσκολα το παραδέχονται οι σημερινοί «μαρξιστές».

9. Κατανομή του γαλλικού ένεργού πληθυσμού 1851—1962 σε %

Κλάδοι παραγωγής	1851	1952	Διαφορά
Γεωργία	64	31	- 33
Βιομηχανία	24	34	+ 10
Έμπόριο, Μεταφορές, Πίστη (1)	4	21	+ 17
Έλεύθερα επαγγέλματα, υπάλληλοι	4	12	+ 8

1. Ό αριθμός των εμπόρων τριπλασιάστηκε ανάμεσα στο 1866 και το 1952.

«προλεταροποίησε» τις μεσαίες τάξεις. Βέβαια, ή συγκέντρωση του πλούτου πήρε σε όρισμένες χώρες διαστάσεις που φαίνονται να δικαιώνουν τις άποκαλυπτικές εικόνες του Μάρξ: έτσι π.χ. κατά τους υπολογισμούς του Τρότσκι, το 1939, τα άνώτατα 11—12 ο)ο του σοβιετικού πληθυσμού διαθέταν τα 50 ο)ο του κοινωνικού πλούτου, όπως και στις Η.Π.Α. τα άνώτατα 10 ο)ο του πληθυσμού «σφετερίζονταν» την ίδια εποχή, τα 35 ο)ο του έθνικού εισοδήματος (1). Άλλά για να είμαστε δίκαιοι, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ή τάση προς ένα περιορισμό των οικονομικών άνισοτήτων, που στην ΕΣΣΔ όνομάζεται «*κρετινικός ίσοπεδωτισμός*» και «*μικροαστικός έξισωτισμός*», είναι μια τάση που άπαντάται σε όλες τις προχωρημένες καπιταλιστικές χώρες, χωρίς όμως να θεωρείται σαν μια άπάρδεκτη «αίρεση».

Έτσι, άκόμα και στην πατρίδα των τράστ, τα άνώτατα 5 ο)ο του πληθυσμού, που *στο 1929* είχαν στη διάθεσή τους (μετά την πληρωμή των φόρων) τα 34 ο)ο του διανεμηθέντος έθνικού εισοδήματος, το *1946* δέν είχαν παρά «μόνο» τα 18 ο)ο. Το ποσοστό τους έπεσε δηλαδή κατά 47 ο)ο μέσα σε 17 χρόνια. Όσον άφορα το άνώτατο 1 ο)ο του άμερικανικού πληθυσμού, άς ποθμε τις «διακόσιες οικόγένειες» των Η Π.Α., το μερίδιό τους έπεσε από τα 19,1 ο)ο (το 1929) στα 7,7 ο)ο (το 1949) του συνολικού διανεμηθέντος έθνικού εισοδήματος.

Ταυτόχρονα, νέα μεσοαστικά στρώματα πήραν τη θέση των μικροαστών που είχε υπόψη του ό Μάρξ και που είχε άναγγειλει την άναπόφευκτη τους «προλεταροποίηση» και «άπαθλίωση». Η έξέλιξη της άμερικανικής μεσοαστικής τάξης από το 1870 μέχρι το 1940, όπως παρουσιάζεται από τις στατιστικές που άναφέρει ό C. Wright Mills στο έξαιρετο βιβλίο του *White Collar* (2), δείχνει όλη τη βαθιά μεταμόρφωση της άστικής κοινωνίας από την εποχή του Μάρξ ως τις μέρες μας :

1) Άναφέρεται από τον James Burnham: *The Managerial Revolution* (Γαλλ. μετ. *L'ère des organisateurs*, σελ. 51).

2) C. Wright Mills: *White Collar*, New York, 1951, σελ. 65. Ό Mills όρίζει την μεσοαστική τάξη σύμφωνα με το κριτήριο του εισοδήματος. Άξίζει άπ' αυτή την

10. Παλαιού και νέου τύπου μεσοαστοί 1870—1940
Σε % του συνόλου τής μεσοαστικής τάξης

Μεσοαστοί	1870	1940	Μεσοαστοί	1870	1940
Παλαιού τύπου	85	44	Νέου τύπου	15	56
δηλαδή :			δηλαδή :		
α) 'Αγροκτηματίες	62	23	α) Managers	2	6
β) 'Επιχειρηματίες	21	19	β) Μισθωτοί επαγγελματίες	4	14
γ) 'Ελευθέρια επαγγέλματα	2	2	γ) Πωλητές	7	14
			δ) 'Υπάλληλοι γραφείου	2	22

Όπως βλέπουμε, οι μισθωτοί επαγγελματίες και οι υπάλληλοι γραφείων πού, τὸ 1870, αποτελοῦσαν μόλις τὰ 6 ο)ο τῆς μεσοαστικῆς τάξης, ἀποτελοῦν τώρα τὰ 36 ο)ο, ἐνῶ, παράλληλα, μιὰ τυπικὴ παλαιομεσοαστικὴ ομάδα, οἱ farmers, πού τὸ 1870 ἀποτελοῦσαν τὰ 62 ο)ο τῆς τάξης τους, δὲν ἀποτελοῦν σήμερα παρά μόνο τὰ 23 ο)ο. "Οχι μόνο ἡ κρίση τῶν ἐτῶν 30 . . . δὲν ἔφερε αὐτὴ τὴν ἐξοφάνιση τῶν μεσαίων στρωμάτων, πού περιμενε ὁ τόσο δεξυτερκῆς κατὰ τὰ ἄλλα ἀμερικανὸς μαρξιστῆς Lewis Corey (The Crisis of the Middle Class, 1935) παρά, ἀντίθετα, σταθεροποίησε τὴ θέση τους.

Καὶ αὐτὴ, ἄλλωστε, εἶναι ἡ γενικὴ τάση πού παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄλλες βιομηχανικὲς (ιδιωτικὰ καπιταλιστικὲς ἢ κρατικὰ καπιταλιστικὲς) χώρες. **Ἡ σύνθεση τοῦ εργαζόμενου πληθυσμοῦ στὴν περιφέρεια τοῦ Παρισιῦ** (τὸ Παρίσι μαζί με τὰ προάστεια), εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, τυπικὴ γιὰ ὄλες σχεδὸν τὶς μεσαῖες βιομηχανικὲς χώρες: Τὸ 1953, σ' ἓνα σύνολο 1 474 000 ἐργαζομένων, οἱ ἐργάτες ἀποτελοῦν τὴν πῶ πολυάριθμὴ ομάδα (405 000). Ἀμέσως μετὰ ἔρχονται οἱ υπάλληλοι (381 000), οἱ ἔμποροι (131 000), οἱ ἐλεύθεροι επαγγελματίες καὶ οἱ managers (52 000). Ἄν σημειώσουμε, ἐπὶ πλέον, ὅτι τὰ 53 ο)ο τῶν παρισινῶν ἐργατῶν μένουν στὰ προάστεια, ἐνῶ τὰ 65,ο)ο τῶν υπαλλήλων καὶ τὰ 75 ο)ο τῶν ἐλευθέρων επαγγελματιῶν μένουν στὸ Παρίσι, θὰ καταλάβουμε ἀκόμα πῶ καθαρὰ τὸ embourgeoisement τῆς κοινωνικῆς φυσιογνωμίας αὐτῆς τῆς πόλης, πού ἀπὸ τὸ 1789 ἕως τὴν Κομμούνια τοῦ 1871, στάθηκε ἡ κοιτίδα ὄλων τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 19ου αἰῶνα . . .

6. Ἄνοδος τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης

"Ἦδη, ἀπὸ τὸ 1858, ὁ Ἐνγκελς εἶχε διαπιστώσει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγματικῶν ἐργατικῶν μισθῶν στὴν **Ἀγγλία** εἶτνε νὰ ἀκυρώσει τὴ

ἄποψη, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, τὸ 1949, τὰ μεσοαστικὰ στρώματα (μὲ ἐτήσιο καθαρὸ οἰκογενειακὸ εἰσόδημα ἀνάμεσα ἀπὸ 3010 καὶ 5270 δολ.) περιλάβαιναν τὰ 30 ο)ο τῶν ἀμερικανικῶν οἰκογενειῶν καὶ συγκέντρωναν τὰ 38 ο)ο τοῦ συνολικοῦ οἰκογενειακοῦ εἰσοδήματος. Βλ. Ο.Η.Ε. : Études Statistiques E. πίν. 10.

(μέχρι τὸ 1850 σωστή) θεωρία τῆς «αὔξουσας ἀπαθλίωσης» τοῦ «προλεταροποιημένου» πληθυσμοῦ. Ἡ αἰτία ὅμως αὐτῆς τῆς βελτίωσης στὴν κατάσταση τοῦ ἀγγλικοῦ προλεταριάτου ἦταν, γιὰ τὸν Ἔνγκελς, ἀπλῶς καὶ μόνο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ! Ἔτσι, σὲ ἓνα γράμμα του πρὸς τὸν Μάρξ (7-10 1858), ὁ Ἔνγκελς ἔλεγε ὅτι :

«Τὸ ἀγγλικὸ προλεταριάτο γίνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο bourgeois, ἔτσι πού τὸ κατεξοχὴν ἀστικὸ αὐτὸ ἔθνος τείνει γὰ διαφοροποιηθεῖ σὲ μιὰ ἀστικὴ ἀριστοκρατία, σὲ ἓνα ἀστικὸ προλεταριάτο καὶ σὲ μιὰ ἀστικὴ τάξη. Κι' αὐτὸ εἶναι ἴσαμε ἓνα ὁρισμένον σημεῖο λογικῶς προκείμενον γιὰ ἓνα ἔθνος πού ἐκμεταλλεύεται δόλανερο τὸν κόσμον».

Τὸ 1892, ὁ Ἔνγκελς, προλογίζοντας τὸ κλασικὸ του βιβλίον γιὰ τὴν *«Κατάσταση τῶν ἐργαζομένων τάξεων στὴν Ἀγγλία»* (1845) ὅπου μιλάει γιὰ μιὰ ἐπικείμενη κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία, βρισκόταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀναγνωρίσει : α) ὅτι *«ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν τῶν ἐργοστασιῶν εἶναι ἀναμφισβήτητα καλύτερον ἀπ' ὅτι ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1848»*, καὶ β) ὅτι *«ἡ κατάσταση τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν βελτιώθηκε ἐκπληκτικὰ ἀπὸ τὸ 1848 καὶ μετὰ—ἔτσι, πού οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἀποτελοῦν μιὰ ἀριστοκρατία μέσα στὴν ἐργατικὴ τάξη»* (1). Ὁ Ἔνγκελς ἀποδίδει αὐτὴ τὴ βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ μόνη βιομηχανοποιημένη χώρα μέσα σὲ ἓνα ἀκόμα ἀγροτικὸν κόσμον :

«Τὸ βιομηχανικὸ μονοπώλιον τῆς Ἀγγλίας εἶναι τὸ θεμέλιον ὅλου τοῦ καθεστώτος ... Ὅσο διαρκεῖ αὐτὸ τὸ μονοπώλιον, ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη θὰ συμμετέχει ἴσαμε ἓνα ὁρισμένον σημεῖον στὰ κέρδη του. Βέβαια, αὐτὰ τὰ κέρδη εἶναι ἄνισα, κατανεμημένα ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες : ἡ προνομιοῦχος μειοψηφία (ἡ «ἐργατικὴ ἀριστοκρατία») εἰσπράττει τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη μάζα ἔχει κι' αὐτὴ τὸ μερίδιόν της. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον, μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ὀυθενισμοῦ, δὲν ὑπάρχει πιὰ σοσιαλιστικὸν κίνημα στὴν Ἀγγλία. Ἀλλὰ ὅταν θὰ ἔρθει ἡ μέρα πού ἡ Ἀγγλία θὰ χάσει τὸ μονοπώλιόν της, ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη θὰ χάσει τὴν προνομιακὴν της θέσιν καὶ θὰ βρεθεῖ συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς προνομιοῦχου ἰθύνουσας μειοψηφίας (τῆς «ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας») στὸ ἴδιον ἐπίπεδον μὲ τοὺς ἐργάτες τῶν ἄλλων χωρῶν. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον θὰ ἐμφανιστεῖ ἐκ νέου τὸ σοσιαλιστικὸν κίνημα στὴν Ἀγγλία» (2).

Καὶ γιὰ τὸ Λένιν, αὐτὴ ἡ «ἐργατικὴ ἀριστοκρατία» εἶναι προϊόν τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ :

«Κομμάτια ἀπὸ τὰ ἱμπεριαλιστικὰ λάφυρα περνᾶν στὰ χεῖρα ὁρισμένων τμημάτων τῆς μικροαστικῆς τάξης καὶ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς γραφειοκρατίας τῆς ἐργατικῆς τάξης».

Αὐτὰ τὰ τμήματα ἀντιπροσωπεύουν, πάντοτε κατὰ τὸν Λένιν, *«μιὰ ἀπειροελάχιστη μειοψηφία μέσα στὸ προλεταριάτο καὶ τὶς ἐργαζόμενες μάζες»*. Αὐτὴ ἡ *«ἀπειροελάχιστη μειοψηφία»* εἶναι ἡ ταξικὴ βάση τῶν ρεφορμιστικῶν κομμάτων καὶ αὐτὴ προσδιορίζει τὴν ὀππορτουניστικὴ πολιτικὴν τοὺς :

«Ὁ ὀππορτουניσμός δὲν εἶναι παρὰ ἡ θυσία τῶν θεμελιωδῶν συμφερόντων τοῦ

1) La Situation des classes laborieuses en Angleterre (ἔκδ. Costes 1933) I, σελ. XXX-XXXI.

2) Ibid. XXXV-XXXVI.

προλεταριάτου πρὸς ὄφελος τῶν προωρητῶν συμφερόντων αὐτῆς τῆς ἐλαχίστης μειοψηφίας (1).

Τὸ 1920, προλογίζοντας τὸ βιβλίον του γιὰ τὸν Ἰμπεριαλισμό, ὁ Λένιν λέει, ὅτι ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ἱμπεριαλιστικοῦ «ὑπερκέρδους» ἐπιτρέπει στοὺς καπιταλιστὲς νὰ πληρώνουν ἕνα «ὑπὲρ ἡμερομίσθιον» στὴν «ἐργατική ἀριστοκρατία: *αὕτη ἡ ἐργατικὴ ἀριστοκρατία, ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἐντελῶς μικροαστικὸ στρώμα, ἐξαιτίας τόσο τοῦ εἰσοδήματος καὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς της ὅσο καὶ τῆς νοοτροπίας της, εἶναι ἡ κύρια βάση τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος*» (2). "Ἄν π. χ., οἱ Ἄγγλοι ἐργάτες δὲν ἔγιναν μαρξιστὲς, αὐτὸ ὀφείλεται, κατὰ τὸν Λένιν, στὸ ὅτι *εἶναι διεφθαρμένοι ἀπὸ τὰ ἱμπεριαλιστικὰ κέρδη*» (3). Γιατί, στὴν Ἄγγλια, ἡ ἐργατικὴ ἀριστοκρατία δὲν εἶναι μιὰ «ἀπειροελάχιστη μειοψηφία», ἀλλὰ *ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἀπὸ ἐργατοῦπαλλήλους ποὺ ζοῦν μικροαστικά, μόνο καὶ μόνο χάρη στὴν ὑποδούλωση ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων στὶς ἀγγλικὲς ἀποικίες*» (4).

Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, ἡ κύρια ἐποχὴ τοῦ «ἀγγλικοῦ μονοπωλίου», ἡ περίοδος 1800 - 1850, ἦταν ἡ χειρότερη ἐποχὴ γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη. Καὶ ἡ περίοδος ὅπου ἡ ἀγγλικὴ βιομηχανία ἔχασε τὴ μονοπωλιακὴ τῆς θέση καὶ ξέπεσε στὴ δεύτερη καὶ μετὰ στὴ τρίτη σειρὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ κυρίως βελτιώθηκε τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἔτσι, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Arthur. L. Bowley (*History of wages in the nineteenth century*), ἂν πάρουμε βάση τὸ ἐπίπεδο τῶν πραγματικῶν μισθῶν κατὰ τὸ 1913 (= 100), τὸ 1820 ἦταν 57, τὸ 1850 ὁ πραγματικὸς μισθὸς ἦταν κατὰ δύο μονάδες χαμηλότερος ἀπ' ὅτι ἦταν τὸ 1820 καὶ μόνο τὸ 1860 ὁ πραγματικὸς μισθὸς μπόρεσε νὰ ξεπεράσει κατὰ 5 μονάδες τὸ ἐπίπεδο τοῦ 1820. Ἀντίθετα, γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ ἰδέα τῆς γοργῆς αὐξήσεως τοῦ πραγματικοῦ μισθοῦ ἀπὸ τὸ 1870 καὶ μετὰ, μποροῦμε νὰ πάρουμε βάση 100 τὸ ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ μισθοῦ στὴν περίοδο 1900-1904, ὁπότε ἡ σταθερὴ του ἀνοδος παρουσιάζεται στὸν πίνακα 11 τῆς ἐπόμενης σελίδας (5):

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ἡ ἀγγλικὴ ἐργατικὴ τάξη ποὺ κατόρθωσε νὰ διπλασιάσει τὸ πραγματικὸ εἰσόδημα ἀνάμεσα στὸ 1870 καὶ τὸ 1900. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε καὶ σ' ὄλες τὶς καπιταλιστικὲς χώρες. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ μαρξιστῆ οἰκονομολόγου Jurgen Kuczynski, ἂν πάρουμε βάση 100 τὸ ἐπίπεδο τοῦ μέσου πραγματικοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ στὴ *Γαλλία* τὸ 1900, ἡ ἀνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς ἐργατικῆς τάξης παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: 1856, 52·

1) Λένιν: Ἡ διάλυση τῆς Διεθνούς, *Ausgewählte Werke* (Moskau) V, 177,201.

2) Lenine: *Selected Works* (Moscow) I, 648-647.

3) Lenine: *Oeuvres choisies* (Moscou), II, 46.

4) Lenine: *Oeuvres choisies* II, 871.

5) Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν G. H. Cole: *A Short History of the British Working-class Movement 1879 - 1947*, 1948 σελ. 275.

11. Δείκτης τοῦ πραγματικοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ στήν Ἀγγλία
1860 — 1904

Ἔτη 1860 — 64	δείκτης 50	Ἔτη 1885 — 89	δείκτης 75
> 1865 — 69	> 55	> 1890 — 94	> 85
> 1870 — 74	> 60	> 1895 — 99	> 95
> 1875 — 79	> 65	> 1900 — 04	> 100
> 1880 — 84	> 65		

1871, 65· 1878, 79· 1891, 93· 1900, 100· 1909, 120 (1). Τό ἴδιο γίνηκε καί στό *Βέλγιο* καί στή *Γερμανία*, ὅπου ὁ μέσος ἐργατικός μισθός (ὑπολογισμένος σύμφωνα μέ τίς τιμές τοῦ 1925—1934) ἀνεβαίνει ἀπό 1.520 μάρκα τό 1854 σέ 2 608 τό 1877—1885, 2 914 τό 1894—1903, 2 999 τό 1904—1910 καί 3 116 τό 1911—1913 (2).

Ἄσπον ἀφορᾶ τήν θεωρία τοῦ Λένιν γιά τήν ἐργατική ἀριστοκρατία—«ἀπειροελάχιστη μειοψηφία»—, θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι εἶναι ἕνα καθαρά δημαγωγικό σχῆμα. Ἡδη, στήν ἐποχή τοῦ Ἐνγκελς, τὸ πέρασμα τῆς οἰκονομίας ἀπό τήν ἐποχή τῶν ἀνωνύμων ἐταιριῶν στήν ἐποχή τῶν τράστ καί τῶν καρτέλ ἔφερε σέ μιὰ ἡγετική θέση μέσα στή μοντέρνα οἰκονομία νέες κοινωνικές κατηγορίες πού, ἀπό τὰ τεχνικά στελέχη τῆς παραγωγῆς ὡς τοὺς Managers, ἡ κοινωνική τους δύναμη δέν προέρχεται πιά ἀπό τήν ἀτομική τους ἰδιοκτησία παρά ἀπό τὸν ἔλεγχο πού ἀσκοῦν πάνω στήν ὀνομαστική ἰδιοκτησία τῶν ἄλλων. Ἡ σημερινή ἐποχή τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, ἡ ἐποχή τῆς μονοπώλησης ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ ἐποχή τῆς μερικῆς ἢ τῆς ὀλοκληρωτικῆς σχεδιοποίησης τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης καί ἡ ἐποχή τῆς μεταμόρφωσης τοῦ κράτους σέ ἕναν κύριο χρηματοδότη τῆς οἰκονομίας, πρόσθεσε στίς νέες αὐτὲς κατηγορίες μιὰ νέα, ἐξίσου ἀγνωστη στὸ 19ο αἰῶνα, κοινωνική δύναμη: τὴ γραφειοκρατία, τὴν ὀλοένα καί πιὸ πολυάριθμη ὁμάδα τῶν ὑπαλλήλων πού ἡ ἡγετική τους θέση μέσα στή μοντέρνα κοινωνία δέν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδιωτική τους δραστηριότητα ἀλλὰ ἀπὸ τὴ θέση καί τὴ λειτουργία τους μέσα στὸν κρατικό μηχανισμό.

Αὐτὴ ἡ πληθωρική αὔξηση τῆς τάξης τῶν «στελεχῶν τῆς παραγωγῆς», ἔσπασε τὴν ὁμοιογένεια πού χαρακτηρίζει τὸ προλεταριάτο τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάρξ: ἂν τὸ 1860, τὴν ἐποχή τοῦ Μάρξ, σ' ἕνα στέλεχος τῆς παραγωγῆς ἀντιστοιχοῦσαν 24 ἐργάτες, τὸ 1906, ἀντιστοιχοῦν 14,5 καί τὸ 1932, 7,6 ἐργάτες. Γενικά *στὶς Η.Π.Α., ἀνάμεσα στὸ 1870 καί τὸ 1940, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπαλλήλων αὐξήθηκε κατὰ 1600 ο)ο ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε «μόνο» κατὰ 225 ο)ο*. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τὸ 1940, ἀπὸ τὰ 51 ἑκατ. πρόσωπα πού ἀποτελοῦσαν τὸν ἐνεργό πλη-

1) J. Kuczynski : Labour conditions in Western Europe 1120—1935 London 1937.

2) F. Sternberg : Socialism and Capitalism on Trial, σελ. 26.

θυσμό στις Η.Π.Α., μόνο 9 εκατομμύρια (συμπεριλαμβανομένων των 3.530.000 γεωργικών έργατων), δηλ, τὰ 18 ο)ο, ἦταν χειρωνακτικοὶ ἐργάτες χωρὶς καμιά σοβαρὴ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση (πάνω ἀπὸ 25 ο)ο τὸ 1910, τὸ 65 ο)ο νὸ 1930).

7. Οἱ κρίσεις δὲν ἔφεραν τὰ ἀποτελέσματα ποὺ περίμενε ὁ Μάρξ

Στὴν πραγματικότητα — καὶ μολονότι ἡ παγκόσμια κρίση τοῦ 1929 ἦταν μιὰ κολοσσιαία ἐπαλήθευση τῶν ἀναλύσεων τοῦ Τρίτου Βιβλίου τοῦ «Kapital» — ἡ καπιταλιστικὴ ἐξέλιξη στὴν πιὸ καθαρὴ, στὴν ἀμερικανικὴ μορφή της ἔφερε τὰ ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Ἐάν ὁ «νόμος τῆς αὐξουσας ἀθλιότητος» καὶ ὁ «σιδερένιος νόμος τῆς μαζικῆς ἀπαθλίωσης» ἦταν σωστοὶ προκειμένου γιὰ τὸν καπιταλισμὸ τοῦ 1850, ἔπαψαν νὰ ἴναι σωστοὶ σήμερα, προκειμένου γιὰ τὴ χώρα κυρίως ὅπου ὁ καπιταλισμὸς ἐξελίχθηκε πραγματικὰ σύμφωνα μὲ τὸ μαρξικὸ σχῆμα, ὅπου δηλαδὴ ἐξαφάνισε πραγματικὰ κάθε προκαπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς, μηχανοποίησε τὴν παραγωγὴ, συγκέντρωσε τὸ κεφάλαιο καὶ συσσώρευσε μέσα στὰ ἀστικά κέντρα ἕνα συμπαγὲς ὄγκο ἐργατῶν. Στὴ χώρα αὐτὴ ἀκριβῶς ὁ καπιταλισμὸς ἔφερε μιὰ σταθεροποίηση τῆς κοινωνικῆς θέσης καὶ μιὰ ἀριθμητικὴ αὐξηση τῶν μεσοαστικῶν στρωμάτων, μιὰ ἀριθμητικὴ μείωση τοῦ προλεταριάτου καὶ μιὰ αὐξουσα μαζικὴ εὐημερία, ποὺ ἂν δὲν εἶναι ἡ «χρυσὴ ἐποχὴ» ποὺ παρουσιάζει ὁ μῦθος τοῦ american way of life, εἶναι πάντως κάτι ποὺ μόλις τὸ ὑποψιάζεται ὁ ὑπόλοιπος κόσμος—τόσο ὁ «καπιταλιστικὸς» ὅσο καὶ ὁ «σοσιαλιστικὸς». Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ἂν τὸ μαρξιστικὸ σχῆμα τῆς «αὐξουσας ἀθλιότητος» μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ κάπου εἶναι ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τῆς σοβιετικῆς βιομηχανοποίησης ὅταν ἡ «σοσιαλιστικὴ» συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἐπέβαλε (ὑποτίθεται) μιὰ πτώση τοῦ πραγματικοῦ ἐργατικοῦ ἡμερομισθίου ποὺ συνοδεύτηκε (μ' ἕνα «διαλεκτικὰ» παράξενο τρόπο) ἀπὸ μιὰ διαφοροποίηση τῶν μισθῶν καὶ μιὰ «σοσιαλιστικὴ» ἀνισότητά ποὺ ἔφτασε καὶ ξεπέρασε τὴν καπιταλιστικὴν...

Στὴ μόνη καπιταλιστικῇ ἀνεπτυγμένῃ χώρᾳ ὅπου ἡ οἰκονομικὴ κρίση προκάλεσε μιὰ βαθύτερη κοινωνικοπολιτικὴ ἀναστάτωση, ἡ μάζα ὀργανώθηκε ὄχι στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα ἀλλὰ στὸ κόμμα ποὺ ἔφερε τὸν Χίτλερ στὴν ἐξουσία, καὶ ἡ κρίση «ἐκκαθαρίστηκε» σχετικὰ χάρις στὴν παράλληλη σχεδιοποιημένη κινητοποίηση τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου (Wehrwirtschaft) καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑποδούλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὅστερ' ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστικῶν τῆς ὀργανώσεων.

Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ κρίση εἶχε παντοῦ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Ἐάν ἡ κρίση τοῦ 1929 ὀδήγησε τὴ Γερμανία στὸ δρόμο τοῦ ἐξανδραποδισμοῦ τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῆς ὀλοκληρωτικῆς δικτατορίας, τῶν πολεμικῶν ἐξοπλισμῶν καὶ τελικὰ τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου, τὸ ἀντίθετο ἔγινε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Μολονότι ἡ κρίση ἦταν ἐκεῖ πολὺ πιὸ τρομακτικὴ παρ' ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ, τὸ New

Deal του Προέδρου Ροϋζβελτ έσήμανε όχι την κατάπιξη αλλά την πιό ριζική άναζωογόνηση της δημοκρατίας· όχι την έξόντωση αλλά αντίθετα την άνάπτυξη και πολλές φορές την δημιουργία έκ τοϋ μηδενός πανίσχυρων συνδικαλιστικων όργανώσεων· όχι μιá όποιαδήποτε Wehrwirtschaft, αλλά ένα γιγάντιο πρόγραμμα δημοσίων έργων : την περιφέρμη W.P.A. "Έτσι, στην έκρηξη τοϋ πολέμου, ή μεγαλύτερη βιομηχανική χώρα βρέθηκε νά έχη τή μικρότερη πολεμική προπαρασκευή (1) : άν ή Γερμανία, άπαντώντας στο δίλημμα «ή κανόνια ή βούτυρο», θυσίαζε 12 δισεκατ. δολλ. γιά τούς έξοπλισμούς της περιόδου 1936—9, οί Η.Π.Α. έδιναν στην ίδια περίοδο 16,1 δισεκατ. δολλ. γιά τή χρηματοδότηση της W.P.A. και μόνο 1,5 δισεκατ. δολλ. γιά τή πολεμική προπαρασκευή.

Κάτω άπό την ώθηση τοϋ New Deal, ό άριθμός τών συνδικαλισμένων έργατών άνέβηκε άπό 2 857 000 τό 1933 σέ 8 890 000 τό 1939. Έδω θά πρέπει νά ύπενθυμίσουμε την άποφασιστική άπήχηση που είχε, τό 1933 τό σύνθημα της συνδικαλιστικής προπαγάνδας : President Roosevelt wants you to join a Union (2), την πρωτεύουσα σημασία τοϋ Wagner Act τοϋ 1935 γιά όλη τή μετέπειτα έξάπλωση τοϋ συνδικαλισμοϋ και —κυρίως—τό τεράστιο άπεργιακό κίνημα με κατοχή τών έργοστασίων άπό τούς άπεργούς (Sit down strikes) που ξέσπασε άμέσως μετά την έπανεκλογή τοϋ Roosevelt τό 1936—37 και που άσφαλώς είναι τό μεγαλύτερο άπεργιακό κίνημα της Ιστορίας τοϋ καπιταλισμοϋ ..

Συμπεράσματα

Αυτές οί σύντομες παρατηρήσεις δείχνουν μιá άνατροπή της μαρξιστικής διαλεκτικής τοϋ καπιταλισμοϋ. Κι' αυτή ή άνατροπή φανερώνεται στην πιό καθαρή της μορφή :

α) στη μεταμόρφωση τών παραγωγικων σχέσεων : ό άνταγωνισμός άστών και προλεταρίων που ό Μάρξ τόν θεωρούσε σαν τόν «τελευταίο»

1) Σύμφωνα με τά στοιχεία που δίνει ό R. W. Goldsmith (The Power of Victory, Munitions Output in World War II, Military Affairs 1946) γιά την πολεμική προσπάθεια άνάμεσα στο 1935 και τό 1945, οί πολεμικές δαπάνες (σε δισεκατομ. δολλ. 1944) τών κυριωτέρων έμπολέμων χωρών στην προπολεμική περίοδο αναλύονται ως έξης :

12. Πολεμικές δαπάνες

Χ ω ρ ε ς	1935—39	1940	1941
Γερμανία	12.0	6.5	6.0
Ε.Σ.Σ.Δ.	8.0	5.0	8.5
Άγγλία	2.5	3.5	6.5
Η.Π.Α.	1.5	1.5	4.5

2) «Ό Πρόεδρος Ροϋζβελτ σας καλεϊ νά έγγραφητε σέ συνδικάτο». Βλ. σχετικá Ο. Τ. Barck και Ν. Μ. Blake : Since 1900 (1947) σελ. 543—4.

ταξικό ανταγωνισμό της Ιστορίας (ή μάλλον της «προϊστορίας») της ανθρωπότητας, τείνει να αντικατασταθεί (καί έχει ήδη αντικατασταθεί στα ολοκληρωτικά καθεστώτα) από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην Ιθύνουσα γραφειοκρατία και το προλεταριάτο.

β) *στο σταμάτημα της «προλεταροποίησης» του πληθυσμού και την εμφάνιση νέων μεσοαστικών στρωμάτων*: όσο πιο βιομηχανοποιημένη είναι μια χώρα, τόσο σταθερότερη είναι η θέση των μεσοαστικών κατηγοριών και τόσο περισσότερο λιγοστεύει ο αριθμός των βιομηχανικών έργων.

γ) *στην αύξουσα εθιμολογία των εργαζομένων*: όσο πιο βιομηχανοποιημένη είναι μια χώρα, τόσο ψηλότερο είναι το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων, έτσι πού, αντί να είναι άποτέλεσμα της καπιταλιστικής υπερανάπτυξης, η κοινωνική επανάσταση έχει γίνει, σήμερα, συνάρτηση της οικονομικής υποανάπτυξης.

Ένας από τους μεγαλύτερους τίτλους τιμής του καπιταλισμού είναι, κατά τον Μάρξ, το ότι «*υπόταξε την υπαιθρο στην πόλη και τα βάρβαρα έθνη στα πολιτισμένα, έτσι υπόταξε τις αγροτικές χώρες στις βιομηχανικές, την Ανατολή στη Δύση*» (1).

Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να πούμε ότι οι «μορξιστικές» επαναστάσεις του ΧΧ αιώνα, αποτελούν μια κολοσσιαία revanche των «βάρβαρων» έθνων πάνω στα «πολιτισμένα», των «αγροτικών» χωρών πάνω στις «βιομηχανικές» και της «Ανατολής» πάνω στη «Δύση». Αυτή η μετάθεση του κέντρου του βάρους των επαναστατικών αγώνων από τις βιομηχανικές χώρες της Δύσης στις αγροτικές κοινωνίες της Ανατολής, είναι αναμφισβήτητη ή ευριότερη «παρέκκλιση» της Ιστορίας απέναντι στο μαρξιστικό σχήμα. Αλλά, ταυτόχρονα, η μοίρα ούτων των επαναστάσεων, που ζήτησαν να καταλύσουν κάθε έκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, ενώ στην πραγματικότητα δεν έκαναν άλλο από να την επιδεινώσουν, προσθέτοντας στην οικονομική έκμετάλλευση και την πολιτική καταπίεση και την πνευματική υποδούλωση, άποτελεί μια μνημειώδη επαλήθευση του μαρξικού ντετερμινισμού και της μαρξικής αντίληψης για την ιστορική αναγκαιότητα του καπιταλισμού.

Για τον Μάρξ, ο καπιταλισμός ήταν ένα «αναγκαίο κοκό», που το επιβάλλει αυτός ο ίδιος ο «φυσικός νόμος που καθορίζει την κοινωνική εξέλιξη». Και όπως λέει ο Μάρξ στον Πρόλογο του *Κεφαλαίου*:

«Όταν μια κοινωνία κατορθώσει να ανακαλύψει το φυσικό νόμο που καθορίζει την εξέλιξη της—και ο τελικός σκοπός αυτό του έργου είναι να αποκαλύψει τον οικονομικό νόμο της κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας—δεν μπορεί ούτε να ξεπεράσει μ' ένα πηδήμα ούτε και να καταργήσει με διατάγμα α τις φάσεις της φυσικής της ανάπτυξης. Το μόνο που μπορεί να κάνει, είναι να συντομέψει την περίοδο της κυοφορίας και να ελαφρώσει τους πόνους της γέννας...» (2).

Για να αποκαλύψει αυτό το «φυσικό νόμο» ο Μάρξ μελετάει τον «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις παραγωγικές και ανταλλακτικές

1) Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

2) Πρόλογος του 1867 στο *Κεφάλαιο*, 1, 7—8.

σχέσεις που του αντιστοιχοῦν». Καί, καθώς «ἡ Ἀγγλία εἶναι κλασικὴ καπιταλιστικὴ χώρα», προσθέτει ὁ Μάρξ:

«Παίρνω ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἱστορία τὰ παραδείγματα ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν μου. Ἄν πάλι ὁ φαρισαϊσμός τοῦ Γερμανοῦ ἀναγνώστη τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἀδιαφορήσῃ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Ἀγγλων βιομηχανικῶν καὶ ἀγροτικῶν ἐργατῶν, κ' ἂν νανουρίζεται μὲ τὴν αἰσιόδοξη ἰδέα ὅτι τὰ πράγματα δὲν πᾶνε τόσο ἄσκημα στὴ Γερμανία, θὰ ὑποχρεωθῶ νὰ τοῦ πῶ: de te fabula narratur. Ἐσένα, ἀφορὰ αὐτὴ ἡ ἱστορία... Καὶ τοῦτο, γιατί οἱ πρὸ βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένες χῶρες δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ νὰ δείχνουν σὲς λιγότερο ἀναπτυγμένες τὴν εἰκόνα τοῦ ἴδιου τους τοῦ μέλλοντος (!)».

Στὴν πραγματικότητα, ἡ Γερμανία τοῦ 1867, ποὺ ὁ μισὸς τῆς πληθυσμός ἦταν ἀκόμα ἀγροτικὸς καὶ ποὺ ἡ βιομηχανικὴ τῆς παραγωγή μαζὶ μὲ τὴ βιοτεχνικὴ ἀντιπροσώπευε μόλις τὰ 13,8 ο/ο τῆς βιομηχανικῆς τῆς παραγωγῆς τοῦ 1913, δὲν εἶχε πιά ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ τέτοια προειδοποίηση! Ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἡ γερμανικὴ ἱστορία εἶχε πάψει νὰ εἶναι «ὄνειρικὴ ἱστορία» καὶ εἶχε ἀποκτήσει μιὰ «γῆινη βάση». Μὲ ἄλλους λόγους, κανεὶς δὲν ὄνειρευόταν πιά ὅτι ἡ Γερμανία μποροῦσε ν' ἀκολουθήσει ἓνα «ρομαντικὸ» ἱστορικὸ δρόμο, ποὺ θὰ τὴν ὀδηγοῦσε ἀπευθείας σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε «βασίλεια τοῦ πνεύματος». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ βιομηχανοποίηση τῶν καθυστερημένων χωρῶν (ὅπως ἡ Γερμανία καὶ οἱ Η.Π.Α.) δὲν ἐπρόκειτο καθόλου νὰ ἔχει τίς τραγικὲς συνέπειες ποὺ ἔφερε στὴν Ἀγγλία ἡ «πρωτόγονη καπιταλιστικὴ συσσώρευση»: ἡ πολιτικὴ τῶν χαμηλῶν τιμῶν καὶ τῶν ὑψηλῶν ἡμερομισθίων στὴν Ἀμερική, ὅπου, τὸ 1900, τὰ ἐργατικὰ ἡμερομίσθια εἶχαν τὴ δικλᾶσια ἀγοραστικὴ δύναμη ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ (*), καὶ ἡ «κοινωνικὴ πολιτικὴ» τοῦ Bismarck, ποὺ ὑπῆρξε τὸ πρότυπο τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς τῶν ἐργατικῶν καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν κυβερνήσεων στὴν Ἀγγλία, τὴ Σκανδιναβία καὶ τὴ Γαλλία, «ἀλάφρωσαν» σ' ἓνα τέτοιο σημεῖο τοὺς «πόνους τῆς γέννας» τοῦ βιομηχανικοῦ κόσμου στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἀμερική, ὥστε, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, «ἡ ἰδέα, ὅτι τὰ πράγματα δὲν θὰ πᾶνε τόσο ἄσκημα» σὲς νέες βιομηχανοποιούμενες χῶρες, δὲν ἦταν οὔτε τόσο «φαρισαϊκὴ» οὔτε τόσο «νανουριστικὴ», ὅσο φανταζόταν ὁ Μάρξ. Ἀντίθετα, τὸ de te fabula narratur, ὁ Μάρξ θὰ εἶχε κάθε δίκιο νὰ τὸ πεῖ στὸν Λένιν, τὸν Τρότσκι καὶ τὸν Στάλιν, ὅταν τὸ μολοσεβικὸ καθεστῶς πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ ξεπεράσει μ' ἓνα «πῆδημα» καὶ νὰ καταργήσει κυριολεκτικὰ «μὲ διατάγματα» ὅλες τίς «φάσεις τῆς φυσικῆς ἀνάπτυξης» τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, καὶ νὰ ἐπιβάλει τὸ «σοσιαλισμὸ» σὲ μιὰ χώρα ὅπου τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ χρησιμοποιοῦσε ἀκόμα ξύλινα ἄροτρα. Ἄλλ' αὕτη ἡ fabula εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία...

1) Ibid. I, 6.

2) Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Werner Sombart: «Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?».